

Društvo, etnicitet i politika u Bosni i Hercegovini

MLADEN ANČIĆ

Zavod za povijesne znanosti, HAZU, Zadar, Republika Hrvatska

Autor analizira društvene strukture, etničke identifikacije i političke odnose proizašle iz njih i u svezi s njima u Bosni i Hercegovini. Temeljem toga razlaže stvaranje i oblikovanje modernih nacionalnih identiteta te njihov uticaj u izbijanju i razvoju sukoba između Hrvata i Bošnjaka/muslimana.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, društvo, etnicitet, politički odnosi

U svojim memoarima general (Armije Republike BiH - ARBiH) Sefer Halilović posvećuje veliku pozornost svojoj ulozi u pripremama za rat u BiH tijekom zime 1991./92. Naime, upravo je general Halilović bio jedan od glavnih organizatora i ujedno vođa Patriotske lige (PL), paravojne organizacije povezane sa Strankom demokratske akcije (SDA - politička partija što ju je organizirao Alija Izetbegović). Patriotska liga bila je zapravo jezgra iz koje će tijekom prvih mjeseci rata izrasti Armija Republike BiH, pa je tako i Sefer Halilović postao prvi zapovjednik vojnih snaga tada još bosanskih Muslimana.¹

U Dodatku tih svojih uspomena Halilović predočava i dva dokumenta koji osvjetljavaju pripreme SDA za predstojeći rat krajem 1991. i početkom 1992. godine.² U prvome od njih budući general postavlja zadatke koji bi trebali biti obavljeni prije početka rata, što uključuje stvaranje paravojne organizacije, ali i identifikaciju i kartiranje pojedinih područja na temelju etničke pripadnosti tamošnjega pučanstva. Njegovim riječima trebalo je: "Označiti na karti etničku strukturu po selima, mjesnim zajednicama, gradskim i prigradskim naseljima (muslimanska i hrvatska sela - puni zeleni krug, a pored hrvatskih sela staviti slovo H, srpska sela - plavi krug)".³ U drugome dokumentu, koji nosi nadnevak 25. veljače 1992. - ili skoro dva mjeseca prije nego što je za vlasti tada još uvijek Socijalističke Republike BiH u Sarajevu rat i počeo - Halilović definiira ciljeve djelovanja paravojne organizacije koju je u međuvremenu počeo stvarati. Među tim ciljevima svakako najvažniji jest zaštita muslimanskoga

¹ Sefer HALILOVIĆ, *Lukava strategija*, Sarajevo 1997., passim.

² ISTI, 165.-167.

³ Postanak dokumenta sam autor stavlja "na kraj 1991. godine". S. HALILOVIĆ, n. dj., 164.

pučanstva Bosne i Hercegovine, ili kako to sam autor obrazlaže: “Osnovni zadatak snaga PL BiH je zaštita muslimanskog naroda, očuvanje integriteta i cjelovitosti BiH”.

Ova dva dokumenta, što ih je osmislio i napisao vođa PL i budući zapovjednik Armije Republike BiH, izvrsno ilustriraju mentalni sklop onih među tadašnjim bosanskim Muslimanima koji su se pripremali za rat i kasnije ga vodili. Od nastanka prvog od navedenih dokumenata krajem 1991. godine do izbijanja rata u pravome smislu bilo je još nekoliko mjeseci, no Patriotska liga je očigledno bila organizacija koja se već tada pripremala za sukob koji će se događati po etničkom ili nacionalnom ključu. S druge strane, njegova pretpostavka da se većina naselja u BiH može definirati po istome etničkom ili nacionalnom ključu zapravo je odraz činjenica da je ukupno pučanstvo Bosne i Hercegovine bilo podijeljeno u čvrsto formirane i jasno raspoznatljive nacionalne zajednice. No, ta je pretpostavka istodobno počivala na spoznaji da su pripadnici ovih zajednica većinom živjeli odvojenim životom, u jednoj vrsti “tihe segregacije” u ruralnim i prigradskim naseljima. Tu je svaka grupa jasno mogla pokazivati simbole i njegovati običaje povezane sa svojom etničkom i vjerskom afilijacijom.⁴ U takvoj kulturi malo je bilo onih koji su poznavali i prihvaćali liberalni koncept “civilnoga” društva, onakav kakav prevladava u današnjoj Zapadnoj Europi. Početkom 1992. godine i prije otvorenoga oružanog sukoba Hrvata i Muslimana (Bošnjaka) za Halilovića je bilo posve prirodno i samorazumljivo shvaćanje po kojemu “očuvanje integriteta i cjelovitosti BiH” nije istodobno “zaštita građana Bosne i Hercegovine”, pa čak ni “žrtava agresije”, već samo zaštita “muslimanskoga naroda”. Iako je u toj kategoriji kako je rabi Halilović doista implicirana nacionalna pripadnost, ipak je u doba kada je dokument nastao muslimansko pučanstvo bilo službeno kategorizirano pojmom religijskoga podrijetla, kao Muslimani a ne kao Bošnjaci, pojmom koji već mnogo jasnije naglašava etnički identitet vezan uz određeni teritorij.⁵

Dakako, moguće je zamisliti da je Halilović po svojim shvaćanjima bio iznimka, no vjerodostojnijim se čini zaključak koji ga stavlja u misaonu maticu BiH društva. Naime, prije no što je postao organizatorom i predvodnikom paravojne organizacije Stranke demokratske akcije, Patriotske lige, on je bio profesionalni časnik Jugoslavenske narodne armije (JNA) s činom “majora”. Proces obrazovanja koji je prošao u vojničkim školama mogao je u njegovu slučaju eventualno dovesti do usvajanja etnički neutralne identifikacije Jugoslavena, no to se nije dogodilo. Citirani dokumenti jasno daju do znanja da je sebe vidio kao Muslimana, upravo onako kako je general (Vojske Republike Srpske - VRS) Ratko Mladić sebe vidio kao Srbina, a general (Hrvatskoga

⁴ Usp. Franjo MARIĆ, *Pregled pučanstva Bosne i Hercegovine između 1879. i 1995. godine*, Zagreb 1996., passim.

⁵ Nastojanja da se na nov način definira muslimanska nacija u jugoslavenskim okvirima tijekom 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća raspravlja Wolfgang HÖPKEN, “Yugoslavia’s Communists and the Bosnian Muslims”, Andreas Kappeler, Gerhard Simon, Georg Brunner, and Edward Allworth (ur.), *Muslim Communities Reemerge. Historical Perspectives on Nationality Politics, and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia*, Durham: Duke UP, 1994.

vijeća obrane - HVO) Slobodan Praljak sebe kao Hrvata. Dakle, profesionalno školovanje postalo je kod Halilovića temelj njegovih vojničkih odluka, no njegov nacionalni/vjerski identitet nadjačao je indoktrinaciju koja je bila dio školovanja, kao što se to uostalom dogodio i kod većine ostalih Bošnjaka-muslimana, odnosno Srba i Hrvata. Iz toga proizlazi i uvjerljivost zaključka po kojemu se njegovo shvaćanje rata u Bosni i Hercegovini kao ponajprije *nacionalnoga sukoba* poklapalo sa sličnim shvaćanjem većine bošnjačko-muslimanskoga pučanstva i posebice njegova političkoga vodstva.⁶

Definiranje vojnih ili još preciznije paravojnih organizacija u BiH tijekom 1992. godine nacionalnim nazivljem, s iznimkom ARBiH, jasno pokazuje da je shvaćanje njihove uloge i postavljenih zadaća bilo u uskoj svezi s tim oblikom identiteta. U tom kontekstu valja objasniti kako je i naziv Armija Republike Bosne i Hercegovine bio samo prividna iznimka od takvog pravila. Naime, i redove ARBiH, poput VRS ili HVO, uglavnom su činili pripadnici samo jedne etničke skupine - Bošnjaci-muslimani, kao što joj je i cilj bio zaštita pripadnika i interesa samo te etničke skupine. Korištenje nacionalno neutralnoga naziva ARBiH, a ne naziva koji bi sadržavao odrednicu muslimanska, bilo je za vlast koja je ostala u Sarajevu samo način pridobivanja političkih prodora i simpatija u inozemstvu, ali je, na tragu onoga što je već rečeno o idejama Sefera Halilovića, bilo izravno povezano sa stajalištem po kojemu je zaštita muslimanskoga naroda isto što i očuvanje integriteta i cjelovitosti BiH. Zapravo se može pouzdano utvrditi da je muslimanska (kasnije - bošnjačka) politička elita vidjela svoju vjersku/etničku skupinu kao dominantnu naciju u Bosni i Hercegovini, a cijelu zemlju kao *svoju vlastitu* državu, na isti onaj način na koji su Hrvati doživljavali Hrvatsku, odnosno Srbi Srbiju, kao *svoju* domovinu. Iz tadašnjega javnog diskursa te elite jasno proizlazi da je ona Muslimane/Bošnjake doživljavala kao temeljnu naciju države Bosne i Hercegovine, na način sličan shvaćanjima koja su vladala u srpskoj političkoj eliti za trajanja Jugoslavije, od 1918. do 1941. i kasnije od 1945. do 1991. godine. Može se slobodno zaključiti da su ovakva shvaćanja bila dobrim dijelom razlog za probleme koji su na kraju doveli do otvorenih sukoba i rata "svih protiv svijetu" u zemlji. Nesuglasice i sukobi s političkim elitama drugih nacionalnih zajednica, međutim, mogle su se očekivati i predvidjeti već na temelju iskustva života u bivšoj Jugoslaviji, u kojoj su takva stajališta srpske političke elite izazivala trajna trvenja i sukobe s drugim nacionalnim zajednicama, uključujući, dakako, i Bošnjake-muslimane.⁷

⁶ Razvoj političkih shvaćanja današnjih Bošnjaka-muslimana, a u tome okviru i evoluciju njihovih političkih organizacija detaljno prati Enver REDŽIĆ, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000.

⁷ Za srpski pogled na pojam "srpska hegemonija" usp Alex DRAGNICH, "The Anatomy of a Myth: Serbian Hegemony", *Slavic Review* 1991. Raščlambu Dragnichevih pogleda i komentar vidi u James J. SADKOVICH, "Serbian Hegemony Revisited, or Blaming the Perpetrator, not the Victim", *Journal of Croatian Studies* 1993.-1994. Detaljnu raščlambu međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, s objašnjenjem kako su nastale i na čemu su se temeljile međusobne percepcije pripadnika nacionalnih zajednica, daje Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1984.

Iz svega ovoga jasno proizlazi da muslimanska (bošnjačka) politička elita, uključujući i onaj njezin dio koji će postati vrh vojne organizacije, nije iskazivala ništa više (ili manje) tolerancije, odnosno nacionalne ekskluzivnosti, od elita drugih nacionalnih zajednica u bivšoj Jugoslaviji. To, dakako, ne bi trebalo iznenaditi, a valja dodati kako bi tek drugačija situacija predstavljala stvarno iznenađenje. U ovome se kontekstu, međutim, mora naglasiti i to da su ideje neprijepornog vođe te elite nakon 1990. godine, Alije Izetbegovića, i njegova kruga mogle izgledati bitno drugačije od ustaljenih političkih obrazaca gledano očima njihovih srpskih ili hrvatskih susjeda. Otvorene simpatije što su ih Izetbegović i njegov krug od 1990. javno iskazivali za radikalne islamske ideje i pokrete mogle su, a posve sigurno i jesu, izazivale dvojbe glede razlika u shvaćanjima organizacije društva i države, pa i uloge političkih stranaka. Činjenica da se Izetbegović nikad nije precizno odredio glede mogućnosti da se i u BiH, promjenom demografskih omjera, počne izgrađivati islamsko društvo za koje se svojedobno zalagao u *Islamskoj deklaraciji*,⁸ mogla je samo pridonijeti stvaranju još dubljega straha od kategorije temeljne nacije. Za Srbe i Hrvate te su ideje već tada dobile prizvuk koji će nešto kasnije jasno artikulirati američki politolog Samuel Huntington razvijajući ideju o sukobu civilizacija.⁹

Uz sve ovo valja svakako naglasiti da je politička struktura, u koju je inkorporirana i etnička/nacionalna "tiha segregacija", u Bosni i Hercegovini rezultat velikim dijelom povijesnoga razvoja te zemlje. Nakon propasti srednjovjekovnoga kršćanskoga kraljevstva nestalo je u Bosni političke zajednice s autohtonim i neovisnim životom. Zemlja je postala dio Otomanskoga carstva, a njezin je teritorij podijeljen na različite administrativne provincije pa je sukladno tomu razvoj lokalnih društvenih i političkih shvaćanja od sada stajao pod snažnim vanjskim utjecajem. Taj se, pak, razvoj sa svim problemima koje podrazumijeva obično razmatra u širem sklopu kao nacionalno pitanje ili međuetnički odnosi. Znanstvena i "znanstvena" produkcija koja se bavi ovim problemima narasla je, potaknuta interesom izazvanim brutalnim ratom, do golemih razmjera, no istodobno je primjetna odsutnost sustavnoga pristupa pa su zaključci do kojih autori dolaze ponekad dijametralno suprotni. Stoga je prilično teško pronaći zajednički nazivnik za sve pojave i probleme koji se podrazumijevaju pod pojmom nacionalnoga pitanja. Nije zato nikakvo čudo što se povjesničari, etnolozi, sociolozi i politolozi, kako oni iz zemlje tako i oni koji se Bosnom i Hercegovinom bave izvana, zapravo ne mogu složiti što uopće ulazi u sklop nacionalnoga pitanja i međuetničkih odnosa. Pa ipak, nekoliko posebnih djela i rasprava objavljenih na stranicama znanstvenih

⁸ Iako je Islamska deklaracija nakon 1990. godine tiskana nekoliko puta, njezin se autor ni u tim, ni u drugim prigodama nije potrudio izrijekom potvrditi ili opovrgnuti mogućnost da se njegove raščlambe odnose i na eventualnu budućnost BiH onako kako ju je on shvaćao.

⁹ Samuel P. HUNTINGTON, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York 1996. (djelo je dostupno i u hrvatskome prijevodu).

¹⁰ Đorđe PEJANOVIĆ, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955.; Dominik MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Toronto-Zürich-Roma-Chicago 1982.; Muhamed HADŽIJAHIĆ, *Od tradicije do identiteta - geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*,

časopisa, unatoč razlikama u pristupu i kvaliteti, mogu vrlo korisno poslužiti u pokušaju da se raščlani složeni razvoj koji je doveo do stvaranja današnjih nacionalnih zajednica na tlu Bosne i Hercegovine.¹⁰ Osim navedenih djela različite vrijednosti, kao posebno se, po sudu većine onih koji su se tim problemima bavili, svojim značenjem i važnošću zaključaka do kojih autor dolazi izdvaja djelo njemačkoga povjesničara podrijetlom iz BiH, Srećka Džaje.¹¹ Važna su i korisna za ova razmatranja i ranija djela Roberta Donie, no činjenica da Donia u svome nalazu rađenom za potrebe ovoga tribunala nije koristio Džajin rad govori o njegovom skromnom poznavanju novije literature, a nije teško zaključiti kako njegova stajališta i zaključci vjerojatno ne bi bili isti da je Džajin rad uzeo u obzir.¹²

Unatoč, dakle, razlikama glede metodologije i polaznih pozicija u autora koji su se bavili problemom razvoja etničkih zajednica i modernoga nacionalnoga identiteta u BiH moguće je ipak okvirno postaviti probleme koji su se kristalizirali u takvome radu. Time se zapravo omogućuje promatranje povijesne pozadine i naslijeđa koje definira današnje nacionalne zajednice u zemlji. Prvi zaključak koji valja posebice istaknuti, a koji pokazuje da je razvoj u BiH na određeni sukladan s onim što se događalo u drugim krajevima svijeta, jest onaj da većina modernih nacionalnih zajednica ima korijen u predmodernim etničkim skupinama.¹³ Te su stare etničke skupine poslužile kao temelj izgradnje modernoga nacionalnoga identiteta nastaloga kao "situacijskoga konstrukta" pa se može ustvrditi da su stvarno poslužile kao njegova "povijesna kolijevka". Pri tomu je stvarna povijest tih zajednica bila uvelike zanemarena, a moderni intelektualci, ponajprije povjesničari, predočavajući tu povijest nekadašnju su etničku skupinu transformirali u suvremenu naciju koja živi u dalekoj prošlosti. Tako stvorena, više ili manje izmišljena povijest postala je sada "nacionalna povijest" koja se širila u dubinu društva kroz obrazovni proces, pri čemu je u takvu obliku bila pogodna za ostvarenje važnoga društvenog cilja, masovne političke mobilizacije. U modernim društvima koje karakterizira masovna produkcija dobara, njihova masovna potrošnja ali, i masovna politizacija, etnička skupina pretvorena u naciju postala je temeljna "politička posuda". Upravo će ta "politička posuda" postati ona jezgra iz koje će tijekom 19. stoljeća biti izgrađena cjelokupna politička stvarnost. U cijeloj

Sarajevo 1974.; Mark PINSON (ur.), *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*, Cambridge MA, 1993.

¹¹ Srećko DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar 1999. (izvorno objavljeno kao: *Konfesionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegovina - Voremanzipatorische Phase 1463-1804*).

¹² R. DONIA, W. LOCKWOOD, *The Bosnian Muslims: Class, Ethnicity and Political Behavior in a European State*, 1978.; Robert DONIA, *Islam Under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina, 1878-1914*, New York 1981. Zajedničko djelo dr. Donie i J.V.A. Finea, pod naslovom *Bosnia and Herzegovina - A Tradition Betrayed*, New York 1993., ne može se smatrati ozbiljnim znanstvenim radom, već prigodnim i popularno pisanim tekstom, pri čemu autori jasno iskazuju mnoštvo predrasuda kakve se ne očekuju od znanstvenika.

¹³ Anthony SMITH, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986.

¹⁴ Usp. A. SMITH, n. dj.; Eric HOBBSBAWM, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb 1993. (izvorno:

Europi dominantne etničke skupine (sada kao nacije) identificirale su se i za sebe prisvojile postojeće države, stavljajući između ta dva pojma znak jednakosti i pretvarajući države u nacionalne države, odnosno državu/naciju.¹⁴

Ova moderna tendencija izjednačavanja države i nacije ima, međutim, i svoj dublji korijen koji se može pratiti još od 16. stoljeća.¹⁵ Proces je mogao početi primjerice u okvirima srednjovjekovne države, kakva je bila Engleska, a koja je bila u stanju nadzirati sustav masovne komunikacije unutar vlastitih granica. Iz tako postavljenih okvira nije bilo teško postupno prihvatiti moderne forme masovne političke identifikacije i razviti jednu vrstu konzervativnoga nacionalnog identiteta. S druge strane cijeli je proces mogao poprimiti i značajke revolucionarnoga pokreta, tamo gdje je povijesno gibanje uvjetovalo političko drobljenje zajednica istoga etničkog podrijetla, primjerice kod Srba ili Hrvata, odnosno talijanskoga pučanstva. U takvim uvjetima relativno brzo stvoreni savezi društvenih elita uspijevali su u određenim okolnostima srušiti postojeće države i stvoriti nove, "nacionalne države" kakve su bile Jugoslavija (zajednica Južnih Slavena) i Italija (zajednica talijanskoga pučanstva). Povjesničari se, dakle, uglavnom slažu u razmatranjima faza koje su vodile stvaranju modernih nacionalnih država, no kada treba obrazložiti zašto su u tom procesu neke predmoderne države propadale, odnosno zašto su nastajale nove države, onda stvari postaju mnogo nejasnije, a zaključci uvelike variraju. Pri tomu se najveće razlike pojavljuju u razmatranju neizbježnosti takvih procesa, poželjnosti odnosno prihvatljivosti pojedinih oblika nacionalizma, kao ideologije tih procesa, i taksonomije oblika te ideologije.¹⁶

Od kraja 19. stoljeća u sklopu nastojanja na rješavanju nacionalnoga pitanja u srednjoj i istočnoj Europi tako niču različiti revolucionarni, pa čak i teroristički pokreti, poput Mlade Bosne (prosrpski orijentirana organizacija koja je pod patronatom vlasti Kraljevine Srbije organizirala i izvela atentat na austrijskoga nadvojvodu i prestolonasljednika Franju Ferdinanda, i time izazvala I. svjetski rat) ili VMRO (Vnutarnja makedonska revolucionarna organizacija - djelatna u krajevima pod otomanskom vlašću i kasnije u Jugoslaviji; sudjelovala u planiranju i izvedbi atentata na kralja Aleksandra 1934. god-

Nations and Nationalism since 1780); Hagen SCHULTZE, *Država i nacija u evropskoj istoriji* (izvorno: *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*), Beograd 2002. Sva navedena djela imaju bogate bibliografske naputke za daljnje istraživanje.

¹⁵ Za razvoj nacionalizma u ranomodernome dobu, uz H. SHULTZE, n. dj., vidi i Liah GREENFELD, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge MA, 1992.

¹⁶ Stariji pogled na razvoj nacionalizma, zajedno s izravnim citatima tekstova nekih od njegovih protagonista, poput Mazzinija, Mussolinija i Nehrua, donosi Hans KOHN, (ur.), *Nationalism. Its Meaning and History*, Malaga, FL, 1982. Kohn je inače bio jedan od prvih teoretičara nacionalizma, pa je razlikovao njegove "dobre" (zapadne) od "loših" (istočne) varijante. Iscrpno o taksonomiji nacionalizma govori Anthony D. SMITH, *Theories of Nationalism*, London 1971.

¹⁷ Takvi su pokreti i organizacije mogli koristiti i nenasilne metode, kao što je to, primjerice, bio slučaj s Jugoslavenskim odborom stvorenim tijekom 1. svjetskog rata, a koji je nastojao iskoristiti diplomatski pritisak za rušenje Austro-Ugarske. Iako je djelo ponešto zastarjelo, o odboru i njegovu djelovanju još uvijek vrijedi Milada PAULOVA, *Jugoslavenski Odbor. Povijest juugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914 do 1918*, Zagreb 1925.

ine).¹⁷ Takve su organizacije bile sastavni dio cijelih pokreta nastalih u sklopu balkanskih etničkih skupina, s jednim jedinim ciljem - rušenja postojećih multietničkih država i stvaranja novih i etnički homogenih tvorbi. Slobodno se može zaključiti da su upravo ti pokreti odigrali glavnu ulogu u nestanku država uspostavljenih i organiziranih na predmodernom načelu multietničkih kraljevstava u kojima je lojalnost usmjerena na vladajuću dinastiju. Proces se raspadanja i nestanka tih država proteže kroz cijelo 20. stoljeće, a njegove su žrtve kako stara carstva, poput Austro-Ugarske ili Otomanskog imperija, tako i nove mnogonacionalne države nastale u procesu raspada starih država, poput SSSR-a, Čehoslovačke ili Jugoslavije. Raspad starih carstava doveo je do stvaranja niza novih država, od Grčke, Bugarske i Rumunjske nastalih u 19. stoljeću, do Albanije, Austrije, Mađarske, Čehoslovačke, Poljske, Finske, SSSR-a, Latvije, Estonije, Litve, Jugoslavije i Turske, koje nastaju 1918. godine. No, kako je već rečeno, u drugome krugu toga istog procesa, na samome izmaku 20. stoljeća, raspadaju se i nestaju države-nasljednice predmodernih europskih carstava, i to one koje su prigodom nastanka ostale pri starijem multietničkom (sada promijenjenom u mnogonacionalni) konceptu organizacije. U kratkome roku, počevši od 1989. godine, nestale su tako s političkoga zemljovida SSSR, Čehoslovačka i Jugoslavija.

Povjesničari su već uočili određenu pravilnost u procesu nastanka i izgradnje malih nacionalnih država iz okvira etničke zajednice, pri čemu se govori o različitim susljednim fazama evolucije suvremenih društava i država, od kulturnoga "preporoda" do političkih pokreta s jasno formuliranim zahtjevima za vlastiti teritorij i državnu organizaciju.¹⁸ No, među njima još uvijek nema konsenzusa glede cjelovita pogleda na proces, dijelom i stoga što se on nije dogodio posvuda gdje bi ga se moglo očekivati, ali i stoga što ritam i način događanja toga procesa nisu bili uniformni posvuda gdje je do njega došlo. Može se tako jasno razaznati da u zapadnoj Europi, unatoč činjenici da je i ona proživjela i proživljava probleme slične onima koji karakteriziraju područje srednje i istočne Europe, razvoj nije tekao u istom smjeru. Tu su, naime, odavno uspostavljene multietničke državne tvorbe poput Belgije, Švicarske, Španjolske i Velike Britanije preživjele sva iskušenja, iako su i tu ponekad izbijale turbulentne krize. Španjolska je, primjerice, nedavno decentralizirana do točke gotovo potpune autonomije za sva nešpanjolska područja, a treba napomenuti kako su diljem Europske zajednice još uvijek aktivni separatistički pokreti, kakav je onaj škotski. Uostalom britanska je vlada potrošila dobar dio 20. stoljeća u borbi s Irskom republikanskom armijom (IRA), nastojeći se održati u Sjevernoj Irskoj, koju su Britanci naselili protestantima na početku modernoga doba. Čak je i u Sjedinjenim Američkim Državama došlo do oživljavanja etničkih identiteta useljenika pa i određenih društvenih trzavica s tim u svezi. No, pokazalo se da u svim tim slučajevima ishodi kriza uvelike ovise o lokalnim i vrlo različitim povijesnim, političkim, društvenim i kulturnim čimbenicima.

¹⁸ Miroslav HROCH, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, New York 2000.

Iz svega se ovoga na kraju može zaključiti da je nacionalno pitanje složeni sustav pojava i promjena tipičnih za moderna društva, no i da je taj i takav složeni sustav u uskoj svezi s povijesnim tradicijama i utemeljen na oblicima kolektivnoga identiteta koji potječu još iz predmodernoga doba. Isto je tako jasno da su društvene pojave i promjene koje čine kompleks nacionalnoga pitanja odigrale ključnu ulogu u razbuktavanju rata na prostoru bivše Jugoslavije od 1992. do 1994. godine, iako je taj rat izazvan djelovanjem i nastojanjem političkih, vojnih i državnih organa koje su nadzirali Slobodan Milošević i srpsko vodstvo koje je on uspostavio. U širokom okviru koji određuju ovakvi zaključci pokušat ću ovdje opisati temeljne sastavnice društvenoga tkiva Bosne i Hercegovine, i to one koje su utjecale na izbijanje, način vođenja i pojavne oblike sukoba Hrvata i Bošnjaka-muslimana u toj zemlji.

Tiha segregacija

S obzirom na činjenicu da je kršćansko Bosansko kraljevstvo nestalo nakon otomanskoga vojnog pohoda iz 1463. godine, čini se da nije teško zaključiti kako srednjovjekovno naslijeđe ima vrlo malo udjela u nastanku modernih kolektivnih identiteta na prostoru koji danas poznajemo kao Bosnu i Hercegovinu. Naime, ono što bi se moglo smatrati duhovnim naslijeđem kršćanskoga srednjega vijeka na tome prostoru ubrzano se rastvaralo i nestajalo pod novom islamskom vlašću koju su uspostavili otomanski sultani. Složeni kolektivni identiteti koji su se tijekom srednjega vijeka razvijali na prostoru kojim su vladali bosanski banovi i kraljevi izgubili su pod novom vlašću svoje temeljno političko obilježje.¹⁹ Politički i vjerski okviri koji su oblikovali i utjecali na očuvanje kolektivnih identiteta u razdoblju od 12. do 15. stoljeća nisu u novonastaloj situaciji bili zamijenjeni sličnim autohtonim lokalnim strukturama koje bi bile pogodne za očuvanje posebnoga *bosanskoga* kršćanskog identiteta, različitog od novih oblika otomanske, odnosno islamske identifikacije.²⁰ U novim uvjetima i stari se oblik identiteta transformirao, izgubio svoju bosansku dimenziju, i počeo graditi prije svega na vjerskim suprotnostima i pretekama. S time u svezi valja upozoriti na zaključak do kojega je došao Džaja, koji smatra nemogućim “primijeniti na cijelu bosansku povijest pojmove država i narod” u njihovu kulturnome značenju, i to stoga što su nakon 1463. godine nastala i razvila se tri etnička identiteta na istome tlu. Zemljopisna kategorija pripadanja, koju s time u svezi zagovara Džaja, čini se dakle prihvatljivijom no neka vrst zajedničkoga, globalnog bosanskog kulturnog identiteta. Za Džaju, naime, Bosna nije ni država ni narod, već povijesni krajolik u kojem se događaju različiti događaji, mjesto povijesne sinteze gdje se susreću ali i sudaraju civilizacije, kotao za taljenje naroda i društva u kojemu se nije mogao stvoriti homogeni etnički identitet.²¹

¹⁹ O tim pitanjima vidi Marko ŠUNJIĆ, *Bosna i Venecija*, Sarajevo 1996., 380. i dalje; Mladen ANČIĆ, *Jajce. Portret srednjovjekovnoga grada*, Split 1999., 29.-63.

²⁰ Suvremena vrela koriste pojam “Bošnjani” kao oznaku za stanovnike područja nad kojima su vladali bosanski vladari, o čemu opširno raspravlja M. ŠUNJIĆ, n. dj., 386.-388.

²¹ S. DŽAJA, n. dj., 13., bilj. 1.

Takav pristup nalazi potvrdu u činjenici nestanka bosanskoga srednjovjekovnoga plemstva, koje je, poznato pod imenom "dobri Bošnjani", bilo najvažniji nositelj bosanskoga identiteta u stoljećima kada se počinju nazirati konture moderne Europe. Neki od pripadnika toga sloja pobjegli su u Hrvatsku ili mletačku Dalmaciju da bi tamo bili vrlo brzo integrirani u lokalno društvo; dio je izginuo tijekom borbi protiv Turaka 1463. godine, odnosno u kasnijim bojama s istim protivnikom, kada su već ratovali pod stijegom ugarsko-hrvatskoga kralja; dio je, konačno, integriran u novi otomanski politički, društveni i vjerski sustav, u koji su ušli kao spahije, sultanovi ratnici koji su za svoju vojnu službu imali pravo zadržati dio starih posjeda ili eventualno dobiti nove.²² Ovi posljednji, međutim, bili su vrlo brzo prisiljeni prigrliti novu vjeru, islam, jer su samo tako mogli sačuvati svoj privilegirani društveni položaj i sudjelovati u političkom životu Otomanskoga Carstva.

Prijelaz na islam, gubitak *vlastitoga* kraljevstva, kao i integracija u tkivo Otomanskoga Carstva, postupno su ali i kumulativno vodili prema gubitku bosanskih značajki u nasljednika dobrih Bošnjana, uključujući tu na prvome mjestu svijest o tomu da pripadaju i doista čine posebnu društvenu skupinu. U takvim uvjetima, nakon otomanske okupacije opstala je samo jedna društvena institucija sa srednjovjekovnim korijenima i tradicijama - franjevačka provincija *Bosna Argentina*, i uz nju vezana jedna društvena skupina koja je također izravno potjecala iz srednjovjekovnoga miljea - urbani katolički trgovci i obrtnici. Sve što je ostalo od uspomena na Bosansko Kraljevstvo čuvano je kao tradicija u ovome uskome i specijaliziranom krugu, ali samo do kraja 17. stoljeća, odnosno do vremena masovnoga bijega trgovaca i obrtnika katolika iz urbanih središta.²³ Nakon njihova odlaska nestalo je i posljednjih ostataka srednjovjekovnih bosanskih sekularnih tradicija, a preostali su još samo franjevački redovnici kao kakva takva veza sa sada već dalekom srednjovjekovnom prošlošću.

U međuvremenu na nastanak i razvoj novih oblika identiteta u Bosni i Hercegovini nakon 1463. godine bitno su utjecale dvije nove pojave. Prva je dugotrajni i kronični rat između kršćanskih država i Otomanskoga Carstva od 1463. do 1699. godine. Neprekidne borbe u sklopu "rata niskoga intenziteta", koji je povremeno prekidan ekspedicijama golemih razmjera, dovele su do korjenitih društvenih promjena, uključujući stvaranje vojne granice na obje strane. Druga važna novina u životu prostora današnje Bosne i Hercegovine, koja će imati trajne posljedice, bila je uspostava otomanskoga političkoga sustava i pojava nove vjere - islama. Kumulativne posljedice toga sklopa inovacija jesu nove administrativne granice i procedure, preoblikovanje vjerskoga kra-

²² "Spahija" je terminus technicus otomanskoga feudalizma kojim se označuje profesionalni vojnik-konjanik koji se uzdržava od posjeda dobivenog izravno od sultana.

²³ Katolički trgovci i obrtnici iz urbanih naselja napustili su Bosnu prigodom povlačenja kršćanske vojske koju je vodio princ Eugen Savojski. U listopadu i početkom studenoga 1697. Eugenove su trupe upale na otomanski teritorij i temeljito ga poharale pa je strah od otomanske odmazde nad kršćanskim podanicima golemu većinu natjerao na bijeg kada se kršćanska vojska počela povlačiti. O tomu opširno vidi S. DŽAJA, n. dj., 127. i dalje.

jolika te time izazvane radikalne promjene u sustavu običaja ukupne populacije Bosne i Hercegovine.

Dosezi utjecaja dugotrajnoga rata između islamskoga Otomanskog Carstva i europskih kršćanskih država mogu se naslutiti već i iz samoga trajanja toga sukoba, dvostruko duljega i neusporedivo težeg od razornog "stogodišnjeg rata" koji se vodio između Engleske i Francuske u 14. i 15. stoljeću. Na kršćanskoj strani teret toga sukoba nosili su Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo, Venecija i, nešto kasnije, Habsburška Monarhija, a sve su tri države kao posljedicu toga rata odnosno turskih pohoda i uspjeha doživjele korjenite promjene upravo na onim područjima koja će u 20. stoljeću ući u sastav bivše Jugoslavije. Dugotrajnost rata nedvojbeno stoji u uskoj svezi s njegovom vjerskom naravi, pri čemu se slobodno može ustvrditi da je to bio civilizacijski sukob u kojem je teritorij današnje Bosne i Hercegovine dugo bio neposredno ratište u sudaru islama i kršćanstva. Valja svakako upozoriti da je Otomansko Carstvo, za razliku od kršćanskih sila, svojim unutarnjim ustrojem bilo pripremljeno za taj sukob. Jasno se to očituje u razrađenoj ideologiji države koja je kao glavni razlog njezina postojanja postavljala zadatak stalnoga širenja prostora islama (*dar al-Islam*) na račun prostora rata (*dar al-harb*), odnosno prostora koji su zauzimala kršćanska društva. Trajni sukob okončat će se tek u 18. stoljeću, kada je Otomansko Carstvo konačno prihvatilo uspostavu točno određenih granica i prilagodbu europskom sustavu država.²⁴

Način na koji se ovaj rat vodio prouzročio je potpuni kaos koji će razorno djelovati na ukupnu kulturu cijeloga područja obuhvaćenog sukobom. Tijekom sukoba granice su se stalno pomicala što je rezultiralo golemim migracijskim gibanjima. Zbog toga su srednjovjekovne političke i kulturne granice izgubile svako značenje, a umjesto njih su stvarane i učvršćivane nove, koje će preživjeti do modernih vremena. Tako je, primjerice, srednjovjekovno Hrvatsko Kraljevstvo, uključeno od 1526. godine u okvire Habsburške Monarhije, izgubilo veliki dio teritorija na istočnoj strani. Taj izgubljeni teritorij, poznat i u europskim razmjerima kao Turska Hrvatska sve do 19. stoljeća, pao je pod sultanovu vlast uglavnom u drugoj polovici 16. stoljeća te je administrativno priključen pograničnim krajevima Otomanskoga Carstva iz kojih će nastati današnja Bosna i Hercegovina. Kada se Bosna i Hercegovina prvi put pojavila kao jasna politička cjelina, 1878. godine, njezin je teritorij uključivao i veliki dio nekadašnjega Hrvatskog Kraljevstva, odnosno "Turske Hrvatske", ali i dio pučanstva hrvatskoga etničkog podrijetla.

Valja ovdje svakako napomenuti da su masovnim migracijskim gibanjima, prouzročenim nastojanjem pučanstva da izbjegne opasnosti stalnoga ratovanja, napuštena velika područja koja su došla pod sultanovu vlast. Nakon

²⁴ Peter SUGAR, *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354-1804 (A history of East Central Europe, vol. V)* Seattle 1993., 8; M. S. ANDERSON, *The Rise of Modern Diplomacy 1450-1918*, London 1993., 71.-73.

²⁵ Vidi, primjerice, Milan VASIĆ, "Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI vijeku", *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine* 13/1962. Vasićeva je rasprava utemeljena na otomanskim vrelima i daje jasan i detaljan uvid u ono što se događalo u krajevima koje je sultan osvojio.

osvajanja nova je vlast nastojala takva područja naseliti novim pučanstvom, šarolikoga etničkog podrijetla i različitih vjerskih denominacija, koje je uglavnom pristizalo iz rubnoga područja već osvojenih područja.²⁵ Tu se sada razvio posve novi način života koji je obilježavala “kultura granice”, nastala na obje strane crte podjele, a u kojoj je prevladavao etos nasilja i pljačke, uvijen u ideologiju služenja uzvišenim političkim i vjerskim ciljevima.²⁶

Promjene, pak, koje je izazvala uspostava otomanske vlasti na osvojenim područjima bile su još dublje i dalekosežnije. Izgrađeno kao vjerska država čije su institucije zrcalile učenje Korana, Otomansko Carstvo nije prepoznavalo niti pridavalo bilo kakvo značenje etničkom identitetu svojih podanika. Ti su podanici, međutim, promatrani kao pripadnici različitih vjerskih skupina, koje su se nazivale *milletima*, a njihov vjerski identitet postao je ključni element kako u njihovim međusobnim odnosima tako i u odnosu prema sultanu, državnom poglavaru koji je prisvojio i titulu “kalifa”, potomka proroka Muhameda i vođe svih muslimana.²⁷

Unutarnja organizacija života religijske skupine (*milleta*) bila je prepuštena samim njezinim pripadnicima, pa je i vodeća uloga unutar njih, u odnosu na državu poluautonomnih skupina, pripadala pojedincima koji su dolazili iz njihovih redova. Valja, međutim, naglasiti da vjerska pripadnost nije bila relevantna samo u političkoj sferi, već, možda čak i u većoj mjeri, u sferi kulture. U svakome slučaju valja zaključiti da je nakon osvojenja i konsolidacije nove vlasti cjelokupni politički i društveni život na području koje danas poznajemo kao Bosnu i Hercegovinu sve više tekao u skladu s različitim vjerskim učenjima, što se može promatrati kao prirodna stvar za zemlju čiji su zakoni izvicali iz vjerskoga zakona - Šerijata. Promjena je zacijelo bila najlakše vidljiva na srednjovjekovnim urbanim naseljima, koja su se ubrzano transformirala, poprimajući orijentalne značajke i postajući najčvršća uporišta nove vlasti.

Prije otomanskoga osvajanja bosanska su urbana središta doživjela buran, ali i neravnomjeran razvoj, a jedna od njihovih značajki bio je i nedostatak bilo kakve segregacije u prostornome rasporedu pučanstva, iako je ono nerijetko bilo etnički miješano. Nasuprot tomu, nova urbana otomanska naselja bila su utemeljena na načelu segregacije, pri čemu se doseljeno muslimansko pučanstvo, zajedno s islamiziranim domaćim starosjediocima po pravilu smještalo u nove prostorne cjeline - mahale - s hramom, džamijom, u središtu. Kako je to pučanstvo dobilo dominantnu ulogu u životu naselja, tako se i

²⁶ U svome nalazu predočenom ovome tribunalu, (vidjeti str. 76 u ovom svesku) dr. Donia tvrdi: “U cijelome području bilo je mnogo nasilja kroz povijest, no sve do 20. stoljeća samo je manji dio toga nasilja moguće opisati kao nasilje između nacionalnih ili etničkih skupina”. Takva tvrdnja vodi pogrešnim zaključcima i ne uzima u obzir da je među-etničko nasilje bilo ideološki uvijeno u veliki sukob civilizacijskih sustava utemeljenih na islamu i kršćanstvu. Vjerska komponenta tih civilizacijskih modela zadržat će svoju važnost u procesu stvaranja modernih nacija, koje će svoje nacionalne mitove graditi na tradicijama upravo iz ovoga razdoblja.

²⁷ Koncept milletske organizacije Otomanskoga Carstva opširno obrazlažu Hallil INALÇIK, *Osmansko carstvo. Klasično doba 1300-1600*, Beograd 1974. (izvorno: *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*); Josef MATUZ, *Osmansko carstvo*, Zagreb 1992. (izvorno: *Das Osmanische Reich*).

njihov životni prostor pretvarao u novo središte. Društvena superiornost muslimana zrcalila se, između ostaloga, i u činjenici njihova izdvajanja od ostaloga stanovništva naselja, što je zapravo podrazumijevalo život u odvojenome prostoru i s drugačijim navikama i običajima. Razlike su se očitovale i u izgledu, režimu prehrane, tipu kuće, jednom riječju u cjelini životnih navika i stila. Konačni rezultat takvog razvoja bila je postupna uspostava režima tihe segregacije, u kojemu se život organizirao u fizički odvojenim cjelinama naselja u kojima su se koncentrirali pripadnici istoga vjerskoga zakona. Sukladno tomu uspostavljeno je i pravilo - na prostoru koji preuzmu muslimani nema više mjesta za kršćane. Oni su ostali ograničeni isključivo na one dijelove naselja u kojemu ih je zateklo osvajanje, no s vremenom će, zbog demografskih promjena, početi gubiti i te prostore.²⁸

Segregacija po liniji vjerske pripadnosti nije se, međutim, ograničila samo na žive, već se proširila i na svijet umrlih. I groblja su, naime, ubuduće bila podijeljena i fizički razdvojena, tako da se život u različitom prostoru nastavlja i s onu stranu barijere koja dijeli život i smrt. Ovako čvrsta segregacija, koju možemo promatrati i kao neku vrst vjerskoga apartheida, proizvela je sustav društvenih odnosa u kojemu je vjerska pripadnost postala primarni, gotovo bi se moglo reći jedini doista važan identifikacijski čimbenik pojedinca. Svi oblici društvene komunikacije proizlazili su i bili određeni religijskom pripadnošću, od odijevanja do pisanja. Tako je, primjerice, u 17. stoljeću državna vlast izdavala uredbе kojima se određivala boja odjeće za pripadnike pojedinoga vjerezakona, muslimane, kršćane i Židove. Uredba je bila osnažena kako vjerskim tako i sekularnim autoritetom - "visokom zapovijedi sultana i šerijatskim uredbama". Izdavanje uredbi nastavilo se i kasnije, a pučanstvo ih se pridržavalo praktično sve do posljednje četvrti 19. stoljeća, tako da se čak i u vrijeme kada je Austro-Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu 1878. godine još uvijek pripadnike pojedinoga vjerskog zakona moglo na prvi pogled identificirati po boji odjeće.²⁹

Odavno uspostavljene i dobro utvrđene običaji bili su općepoznati, pa su tako po nepisanom pravilu muslimani u najzapadnijim dijelovima Otomanskoga Carstva svoj govorni jezik zapisivali koristeći se arapskim pismom, stvarajući na taj način neobičan kulturni fenomen - arebicu - komunikacijski sustav u kojemu je jezik bio slavenski, a pismo arapsko. Takva se praksa, međutim, nije trajno održala, iako je u svojim počecima podsjećala na okolnosti u kojima je nastala ćirilica, pismo izvedeno iz grčkih pisama kojima se također zapisivao slavenski jezik. Tim su se pismom, kao gotovo jednim oblikom pismene komunikacije, služili pripadnici srpsko-pravoslavne zajednice na teritoriju Otomanskoga Carstva, no što je još neobičnije, ta se njihova pisana komunikacija održavala uz uporabu arhaičnoga jezika, starocrkvenoslavenskoga, gotovo nepromijenjenoga u odnosu na jezik prvih prijevoda

²⁸ John ARMSTRONG, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill 1982., 124., tvrdi kako je upravo islam "uzdigao segmentirani grad na razinu standardnoga tipa".

²⁹ Svetlana BAJIĆ, "Gradski kostim i društvene promjene", *Urbano biće Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1996., 122. i dalje.

kršćanskih tekstova iz 9. i 10. stoljeća. I katolici na području današnje Bosne i Hercegovine vrlo su se često u pisanoj komunikaciji koristili jednom varijantom ćirilice, no njihovi su tekstovi ipak pisani živim narodnim jezikom. Štoviše, upravo će gramatička djela nastala iz pera bosanskih franjevac 17. i 18. stoljeća postaviti opće hrvatske jezične standarde.³⁰ Iz svega ovoga dakle, nije teško zaključiti da se najveći dio društvene komunikacije ostvarivao u vjerskoj zajednici, *milletu*, a pripadanje toj i takvoj vjerskoj zajednici postalo je temelj osobnoga i kolektivnog identiteta, po čemu se Bosna i Hercegovina nije nimalo razlikovala od društava slične strukture.³¹

Načelo fizičkoga razdvajanja pripadnika različitih vjerskih zajednica i života u odvojenim prostornim cjelinama održavat će se u orijentalnim urbanim središtima, kasabama i čaršijama, sve do vremena kada počinje proces industrijske urbanizacije, pokrenut prvim masovnim migracijskim gibanjima u smjeru novih industrijskih središta u 20. stoljeću.³² Tek tada nastaju naselja obilježena društvenom i prostornom integriranošću etnički i vjerski heterogene populacije u gradovima poput Sarajeva, Tuzle ili Banje Luke. No, bio je to spor i mukotrpan proces koji je tekao u znaku zakašnjele modernizacije Bosne i Hercegovine. Još 1921. godine u cijeloj BiH bilo je samo jedanaest urbanih središta s brojem stanovnika iznad 5.000. Stvarno će, međutim, ta središta postati mjesto društvene integracije u punome smislu tek u socijalističkome razdoblju, nakon 1945. godine.

Iako je jugoslavenski socijalistički režim kroz proces modernizacije i kulturne promjene koje je on nosio učinio dosta na integraciji vjerski i etnički heterogenoga pučanstva Bosne i Hercegovine, ipak treba istaknuti i drugu stranu medalje toga režima. Kruti ideološki pristup društvenim realnostima, koji je obilježavao taj režim, isključivao je sve one koji nisu odgovarali idealu bezlične individue jugoslavenskog industrijskog proletera, pa je sukladno tomu nastojao izbrisati sve povijesne oznake etničkoga identiteta ili klasnih privilegija. Tako su za vrijeme trajanja socijalističkoga režima u društvenu pozadinu i na marginu gurane srednjovjekovne tradicije, običaji vezani uz etničku ili vjersku pripadnost, spomenici povijesnim velikanima, i sve ostalo što je moglo ili se smatralo da bi moglo ugroziti ideju Jugoslavije i njezine "slike u malome" - Bosne i Hercegovine. Cijelo to vrijeme etnički/nacionalni identitet je potiskivan iz područja svakodnevnice, a jedan od načina na koji mu se suprotstavljalo bio je poticanje miješanih brakova kao poželjnoga modela integracije. Cjelokupnu situaciju koja je na taj način stvarana u Bosni i Hercegovini vrlo slikovito i uvjerljivo zrcali ono što se dogodilo sa sarajevskim kazalištem (Narodnim pozorištem) u kojemu je nova vlast "sivom bojom pokrila prekrasne ornamente izrađene u zlatu, a dvoglavoga

³⁰ Prve gramatike hrvatskog jezika, koje su napisali Bartol Kašić i Jakov Mikalja u 17. stoljeću, i to u samoj Hrvatskoj, uzimaju "bosanski" dijalekt kao osnovu za "književni standard". Vidi o tome Eduard KALE, *Hrvatski kulturni i politički identitet*, Zagreb 1999., 57.

³¹ J. ARMSTRONG, n. dj., 119. i dalje.

³² Ilijas HADŽIBEGOVIĆ, *Gradovi u Bosni i Hercegovini 1878-1918*, Sarajevo 1989.

³³ J.V.A. FINE, R. DONIA, n. dj., 146.

orla s Habsburškoga grba zamijenila novim (heraldičkim) simbolom Bosne - velikom tvornicom, iz čijega ogromnoga dimnjaka suklja crni dim”.³³

Ubrzano provođenje procesa modernizacije, uokvirenoga ideološkim socijalističkim sloganom o “industrializaciji i elektrifikaciji”, pokrenulo je masovno migracijsko gibanje iz ruralnih ka urbanim središtima, praćeno izgradnjom jeftinih i bezličnih gradskih naselja za masovni smještaj u državnoj režiji.³⁴ Ta migracijska gibanja započeta 50-ih godina 20. stoljeća nastavljena su i tijekom 80-ih godina, ali sada u promijenjenim uvjetima duboke gospodarske krize i kroničnoga nedostatka novca u državnome proračunu, što je onemogućilo nastavak izgradnje već ustaljenoga tipa naselja. No, doseljeno pučanstvo ipak se moralo snalaziti, pa je tako upravo 80-ih godina prošloga stoljeća nastao novi tip naselja u rubnim područjima urbanih središta Bosne i Hercegovine. Umjesto velikih stambenih zgrada koje je prije podizala država, tu pridošli stanovnici podižu male obiteljske kućice. U gradnji važnu ulogu igra pomoć prijatelja iz staroga kraja, bilo da je riječ o onima koji su se prije doselili u gradove, bilo da je riječ o nevoljnicima u sličnome položaju novoga došljaka. Na taj se način u urbanome kontekstu počinju reproducirati običaji i navike tipične za ruralne sredine, a jedna od važnih posljedica takva razvoja jest nastanak novoga tipa prigradskoga naselja. Tu se, naime, zadržava model nacionalno i vjerski homogene sredine, života u tihoj segregaciji, kakav je inače preživio u ruralnim sredinama u 20. stoljeću. Stil i način života i društvene komunikacije u takvim naseljima imao je mnogo više ruralnih no urbanih značajki.³⁵ Upravo je ovaj tip prigradskoga naselja naveo generala Halilovića na zaključak da je moguće razlikovati “dijelove gradova i prigradska naselja” po etničkome (nacionalnom) sastavu njihova pučanstva. Moglo bi se, zapravo, zaključiti da su rubni dijelovi bosanskohercegovačkih gradova u ovo doba počeli nalikovati etnički definiranim gradskim četvrtima američkih gradova, dakako s jednom važnom razlikom - u Bosni i Hercegovini gospodarstvo nije bilo ni izbliza tako jako i utjecajno da bi moglo nadvladati etničke razlike i došljake integrirati po urbanome obrascu, osiguravajući minimum relativno podjednakih šansi i društvene pokretljivosti za sve etničke skupine.

Gradeći u ranijem razdoblju nove gradove u kojima je dominirao kulturni obrazac socijalizma elita na vlasti nadala se potisnuti etničke i klasne razlike koje su stajale na putu izgradnje jugoslavenskoga socijalističkog društva. Dio tih nastojanja bio je i pokušaj transformacije institucije braka i temeljne jedinice društvene organizacije - obitelji. Oduzimajući prerogative u toj domeni svećeničkoj klasi, vlast je ostvarila društveni monopol civilnoga braka, a potiskivanjem religijskoga elementa iz ceremonije vjenčanja stvoreni su preduvjeti za učestalije sklapanje etnički i vjerski mješovitih brakova. Promičući novi jugoslavenski identitet država je ujedno poticala sklapanje brakova između partnera koji su poticali iz različitih etničkih zajednica, pa

³⁴ O ovim procesima usp. Husnija KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000.

³⁵ Ne postoji moderna studija o ovim problemima, pa se oslanjam na osobna zapažanja i iskustvo stečeno životom u Sarajevu do 1993. godine.

su pojedinci pri sklapanju takvih brakova očekivali i određenu društvenu nagradu zbog ponašanja koje je odgovaralo proklamiranim idealima. Nije stoga nikakvo čudo što je razmjerno veliki dio vladajuće elite, bar kad je riječ o Bosni i Hercegovini, iz razdoblja s kraja 60-ih i 70-ih godina, sklapao takve brakove.

Značenje ovakvih promjena svakako ne treba podcjenjivati, ponajprije stoga što u većini slučajeva miješani brak ili privilegira etničku skupinu jednoga od partnera ili potiskuje etničko i vjersko naslijeđe obaju partnera. Na početku 20. stoljeća, u vrijeme kada je nacionalna identifikacija još uvijek imala velike primjese vjerske identifikacije, sklapanje brakova partnera koji su potjecali iz različitih nacionalnih/vjerskih skupina znalo je izazvati duboke društvene napetosti i krize, što su primijetili i znanstvenici koji su se bavili proučavanjem društva Bosne i Hercegovine.³⁶ No, kada su u socijalističkome razdoblju miješani brakovi sve više postajali normom za pripadnike vladajuće elite, takav je oblik bračne zajednice još uvijek ostao gotovo nezamisliv za stanovnike manjih gradova i ruralnih sredina, gdje su još uvijek prevladavali tradicionalni oblici prostorne organizacije utemeljeni na načelu tihe segregacije.³⁷ Valja uz to pripomenuti da je čak i u onim gradovima koji su po lokalnim mjerilima smatrani velikim, primjerice u Sarajevu i Mostaru, sklapanje miješanih brakova i tijekom 80-ih godina nerijetko znalo prouzročiti napetosti, sukobe, pa i prave tragedije u obiteljskim razmjerima, pri čemu se bračnog partnera iz druge skupine promatralo kao uljeza.

U zaključku valja naglasiti kako je modernizacija dijela urbanih središta tijekom socijalističkoga razdoblja u svojim ukupnim društvenim dosezima imala tek ograničen utjecaj na društveni život Bosne i Hercegovine kao cjeline. Isti se zaključak može primijeniti i na posljedice što su ih promjene u urbanome tkivu nosile za bivšu Jugoslaviju, ako se ona uopće može promatrati kao cjelina. No, u svakome slučaju ostaje činjenica da je u predvečerje rata 1992. godine Bosna i Hercegovina još uvijek bila pretežito ruralno područje, u gospodarskome smislu još uvijek u dobroj mjeri oslonjeno na poljodjelstvo, pri čemu je čak 60% pučanstva još uvijek živjelo u naseljima s ruralnim značajkama.³⁸ Osim Sarajeva, na čijem je širem području živjelo blizu 500.000 stanovnika, nijedan drugi grad nije dosegao broj od 150.000 stanovnika. Ukupno je, pak, pučanstvo glavnih urbanih središta, kakva su bili gradovi Tuzla, Mostar i Banja Luka, činilo tek jednu četvrtinu populacije cijele Republike. No, čak i ovaj podatak može zavesti na pogrešne zaključke, budući da nikako nije moguće utvrditi koliki je dio toga formalno urbanoga pučanstva činio sloj došljaka iz ruralnih sredina u prvoj generaciji. Takav bi, pak, podatak bitno pomogao u fokusiranju preciznije slike dosega moderniza-

³⁶ R. DONIA, *Islam under Double Eagle*, passim.

³⁷ Strah od stranaca, koji se može razviti do ksenofobije, tipična je značajka ruralnih društvenih zajednica. Vidi o tomu Henri MENDRAS, *Seljačka društva* (izvorno: *Sociétés paysannes*), Zagreb 1986, 107.-128., te posebice 223.-225. U slučaju Bosne i Hercegovine ovakva su stajališta mogla biti samo pojačana zbog vjerskih i etničkih razlika.

³⁸ H. KAMBEROVIĆ, "Deagrarnizacija i urbanizacija u Bosni i Hercegovini poslije Drugoga svjetskog rata", *Urbano biće Bosne i Hercegovine*, 162.

cije, i to zato što su došljaci iz prve generacije, živući i doslovno na rubovima grada, ovdje očuvali navike donesene iz ruralnoga konteksta. Među tim navikama za ovu je prigodu posebice važan obrazac fizičkoga razdvajanja od pripadnika drugih nacionalnih i vjerskih skupina, obrazac života u tihoj segregaciji. Upravo zbog ovih razloga ozbiljni povjesničari danas razlikuju proces deagrarizacije pučanstva (fizičko napuštanje ruralnoga okruženja) od procesa deagrarizacije društva (gubitak navika tipičnih za ruralni način života). Pri tomu se jasno uočava važnost vremenskoga čimbenika, odnosno vremensko trajanje procesa ili vrijeme potrebno da se nakon fizičkoga napuštanja ruralnoga okruženja čovjek prilagodi načinu života u novoj, urbanoj sredini.³⁹ Iz toga jasno proizlazi da jednostavni statistički podaci o rasporedu pučanstva, bar u slučaju Bosne i Hercegovine, često mogu navesti na pogrešne zaključke, jer se radi o području koje je i tijekom 80-ih godina prošloga stoljeća još uvijek bilo pretežito ruralno, obilježeno modelom nacionalne i etničke segregacije, čak i na rubnim dijelovima najvećih urbanih središta.

Na ovome mjestu valja upozoriti na još neke posljedice razvoja urbanih oblika života u okvirima bivše Jugoslavije nakon 1945. godine. Naime, jugoslavenski put u socijalizam doista je pokrenuo cijeli niz društvenih promjena i potaknuo stvaranje specifičnoga socijalističkog kulturnoga obrasca koji je najdublji korijen pustio upravo u urbanim sredinama. Taj je novi kulturni obrazac dijelom proizlazio iz političkih gibanja, odnosno iz okretanja leđa prvo demokratskome Zapadu 1945. godine, a potom ubrzo i komunističkom Istoku 1948. godine, što je konačno bilo zaokruženo promicanjem nove politike nesvrstavanja od 1955. godine nadalje. Tim je i takvim potezima neosporni lider komunističke Jugoslavije, J. B. Tito, na jedan posve neočekivan način bivšu Jugoslaviju pretvorio u politički i ideološki posve autarkičnu zemlju, čije se pučanstvo našlo paradoksalno izolirano od svijeta u trenutku kada je izgledalo da politika nesvrstavanja otvara vrata oba tabora suprotstavljena u hladnom ratu. U stvarnosti su stanovnici bivše Jugoslavije vrlo teško, međutim, uspijevali komunicirati sa svijetom izvan granica svoje zemlje (ovdje, dakako, nije riječ o svakodnevnoj komunikaciji na osobnoj razini). Teškoće u složenijim oblicima društvene komunikacije proizlazile su iz činjenice da se na "jugoslavenskoj strani" radilo o kontekstu autarkičnoga i duboko ideologiziranoga društva. U tome su društvu vladala posebna i samo tu važeća pravila i mjerila, najvećim dijelom oblikovana jedinim interesom vladajuće elite - koju je Milovan Đilas označio kao novu klasu - održanjem na vlasti. Ovo se posebice jasno uočavalo upravo u Bosni i Hercegovini i može se slikovito dočarati stanjem u domeni znanstvenih istraživanja i s time povezanoj komunikaciji sa svijetom. Tako je, primjerice, 1982. godine u vodećoj svjetskoj referentnoj publikaciji SCI-u (*Science Citation Index*) navedeno 2.505 radova objavljenih u Budimpešti, 520 radova objavljenih u Zagrebu i samo 22 objavljena u Sarajevu. Budući omjer radova objavljenih u Budimpešti i Sarajevu posve sigurno nije iznosio 100:1, kako bi se dalo zaključiti iz navedenog podatka, kao najprihvatljivije objašnjenje takvoga dispariteta javlja se ono koje u prvi plan stavlja komunikacijske probleme pripadnika akademske

³⁹ ISTI, 164.

zajednice bivše Jugoslavije (nešto manje u Zagrebu, znatno veće u Sarajevu). Osim, dakako, jezične barijere, veliki problem u toj vrsti komunikacije predstavljala je činjenica da su znanstvena istraživanja, ili ono što se tako nazivalo i pod tim imenom provodilo u bivšoj Jugoslaviji, bila zapravo u velikoj mjeri irelevantna izvan njezinih granica, pa su i njihovi objavljeni rezultati ostajali bez recepcije i odjeka u ostatku svijeta.

Za razglabanje onoga što se u Bosni i Hercegovini događalo od 1992. do 1994. godine stanje u ruralnim sredinama i njihov ukupni društveni kontekst posljednjih desetljeća prošloga stoljeća ipak su mnogo važniji od situacije urbanih središta. Tu, pak, u ruralnome okruženju, stajališta ljudi, oblici njihove društvene organizacije, pa i ukupna svakodnevnica, vrlo se često nisu mnogo razlikovali od situacije kakva je vladala stotinama godina ranije. U ruralnim je zajednicama društveni model tihe segregacije po etničkim/nacionalnim i vjerskim kriterijima još uvijek bio duboko ukorijenjen, kao svojevrсни prežítak iz vremena masovnih migracijskih gibanja i života u sklopu *milletskega* sustava. Takvo stanje stvari vrlo precizno je još prije dvadesetak godina opisao Robert Donia riječima: "Sela su obično etnički homogena, mada ima i slučajeva miješanih sela". "U takvim slučajevima", nastavlja Donia, "etničke su skupine obično fizički odvojene u zasebnim dijelovima ili zasebima".⁴⁰ U zaključku koji doista vrijedi opširnije citirati, Donia je tada ustvrdio da nacionalne (etničke) zajednice:

"nastoje ostvariti zasebne društvene sustave na istome zemljopisnom području. Kontakti su (između pripadnika tih zasebnih društvenih sustava) uglavnom svedeni na gospodarsku sferu života, posebice među seljacima, dok se (nacionalna zasebnost svake zajednice) posebice jasno zrcali u obrascima sklapanja bračnih veza, običajima kod izmjenjivanja posjeta, komunikacijskim mrežama i ukupnom pogledu na svijet".⁴¹

Ovakva slika etničkih/nacionalnih zajednica koje fizički žive jedna pokraj druge, ali su istodobno duhovno vrlo udaljene, može se razabrati i u djelu nobelovca Ive Andrića, rođenoga i odrasloga u Bosni i Hercegovini. U svojim djelima on opisuje zemlju svoga podrijetla kao mjesto gdje se čak i vrijeme mjeri različito unutar svake od tri zajednice, od kojih svaka na svoj način dijeli i dane i godine, bez ikakva obzira na neposredne susjede. I doista, tri su bosanskohercegovačke etno-religijske skupine živjele dobar dio povijesti u različitim godinama i erama - katolici prema Gregorijanskome kalendaru, pravoslavci prema starijem Julijanskome, a muslimani brojeći godine od Muhamedova odlaska iz Meke u Medinu (Hidžra).⁴² Svaka je skupina uz to imala i svoje vjerske blagdane, proslave i s njima povezane ceremonijale pa su se i svećeničke klase međusobno razlikovale - od pravnički usmjerene mus-

⁴⁰ R. DONIA, W. LOCKWOOD, n. dj.

⁴¹ Isto.

⁴² Jacques ATTALI, *Povijest vremena* (izvorno: *Histoires du temps*), Zagreb 1992., 10. i dalje, naglašava kako je uređenje kalendara i mjerenje vremena uopće jedan od načina na koje se uređuje društvo i civilizacija, a takva je funkcija obično rezervirana za vrhovni politički autoritet.

limanske uleme, preko oženjenih i u svjetovni život zaronjenih pravoslavnih popova do katoličkih redovnika, i tek kasnije redovitoga svećenstva koje je živjelo u celibatu.

Tri Bosne

Temelj razlika u kolektivnim identitetima triju etničkih skupina koje se mogu raspoznati na području današnje Bosne i Hercegovine valja potražiti u vremenu nakon propasti srednjovjekovnog Bosanskoga Kraljevstva 1463. godine. Osim migracijskih gibanja koja su na novoosvojena otomanska područja dovele velike skupine pučanstva s već zaposjednutih teritorija, poglavito s teritorija srednjovjekovnoga Srpskog Kraljevstva, važnu će ulogu u oblikovanju i preoblikovanju kolektivnih identiteta odigrati i državna potpora islamu od strane otomanske države. Najvidljivija posljedica te potpore jest dugotrajni proces islamizacije, tijekom kojega su neki od katolika i pravoslavaca prigrlili islam kao novu vjeru, zajedno s društvenim i političkim običajima koje je ta nova vjera podrazumijevala. Vladajući je sloj Otomanskoga Carstva smatrao svojom dužnošću širiti islam posvuda gdje je sultan uspostavio svoju vlast i to zato što je islam bio državna religija. Iz toga jasno proizlazi da je država sa svojim organima favorizirala prelazak na islam, a njegovo je prihvaćanje bilo *conditio sine qua non* svakoga oblika društvene promocije i političke participacije. Prelaske na islam ne bi, međutim, trebalo tumačiti kao rezultat formalne prisile, koja u takvu obliku doista nije postojala. Pri tomu valja istaknuti da je izostanak prisile dijelom bio rezultat i činjenice da su kršćani bili dužni plaćati veće poreze, a bili su i posve isključeni iz političkoga i profesionalnoga života carstva, čime se onda može objasniti zašto lokalne elite nisu inzistirale na masovnim prijelazima na islam. Danas se, međutim, povjesničari uglavnom slažu oko toga da su uzroci prijelaza na islam u europskim provincijama carstva bili mnogobrojni i raznovrsni, pa se tako upozorava i na tumačenje po kojemu je islam postao "vjera pobjednika",⁴³ što je svakako imalo određenu privlačnu snagu. No, bez obzira na svu šarolikost razloga koji su vodili prema islamizaciji, ostaje nedvojbeni zaključak da je ona iz temelja preobrazila stanje na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine.

Kasnije usporedno postojanje triju različitih socio-religijskih sustava na istome teritoriju, kakvo predočavaju i citirane riječi Roberta Donie, ima dakle korijen upravo u procesu islamizacije i organizaciji *millet* sistema. Pri tomu se mora upozoriti na uočljivu tendenciju naglašavanja prividne tolerancije otomanskoga sustava u dijela povjesničar, što svakako ne odgovara povijesnoj realnosti. Radije nego o toleranciji može se govoriti o otvorenoj segregaciji, pa se ni situacija u Otomanskome Carstvu i status kršćana ne mogu uspoređivati primjerice s onim što je donosio "Edikt iz Nantesa", kojim je reguliran status Hugenota u Francuskoj. Za razmatranja, međutim, u ovoj prigodi važno je naglasiti i to da su tek dva od tri socio-religijska sustava nastala na teritoriju Bosne i Hercegovine imala osim vjerske još i etničku dimenziju identifikacije -

⁴³ P. SUGAR, n. dj.; vidi također i Colin HEYWOOD, "Bosnia Under Ottoman Rule, 1463-1800", Pinson et al., *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*.

kod katolika vezanost uz hrvatski etnički identitet, kod pravoslavaca vezanost uz srpski etnički identitet. Za razliku od takve situacije kršćana, muslimani su, poglavito pak oni koji su tek nedavno postali “novi vjernici”, bili “samo” sultanovi podanici i pripadnici vjerske zajednice koju nije karakteriziralo postojanje etničkih ili nacionalnih ograničenja i isključivanja u modernom značenju tih pojmova.

Masovne migracije i uvođenje islamske civilizacije u društveni kontekst osvojenih krajeva imali su još jednu posljedicu kojoj će dalje povijesno gibanje dati odlučnu težinu. Riječ je, naime, o stvaranju i oblikovanju triju različitih i međusobno isključivih kolektivnih predodžbi, “slike” onoga što Bosna jest, nastalih kao rezultat razlika u načinu na koji su pripadnici triju vjerskih i društvenih skupina razumijevali svoj svijet, mjesto koje im je u njemu pripadalo i svoje ukupno okruženje.

Prvu od ovih slika mogli bismo nazvati “Katolička Bosna” i razumjeti je kao virtualnu stvarnost oslonjenu na uspomene na srednjovjekovna kraljevstva Bosne i Hrvatske. Ovu sliku Bosne održavalo je i pothranjivalo djelovanje franjevacu u sklopu institucije poznate kao provincija Bosna Srebrna (*Bosna Argentina*), jedinoga katoličkog svećenstva koje je preostalo na područjima koja su zauzela otomanske snage. Ona je živjela u katoličkoj “zajednici vjernika” (*milletu*) i, prije svega, u umovima i srcima ono malo katolika što ih je, usprkos fizičkom uništenju njihova (srednjovjekovnog) svijeta i naknadnoj segregaciji, pa i klasičnom fizičkom zlostavljanju što su ga donosili otomanska vlast i stalni pogranični rat, još ostalo u zemlji. Ta se “Katolička Bosna” javljala u obliku priča, mitova i legendi, postajući na taj način nešto posve drugo u odnosu na aktualnu stvarnost pogranične provincije Otomanskog Carstva. Riječ je o čudnoj mješavini konzerviranih i napola izgubljenih sjećanja i mitova vezanih uz svijet srednjovjekovlja “dobrih Bošnjana” i modernih shvaćanja i nazora koje franjevci donose sa sobom sa školovanja u inozemstvu

Druga virtualna Bosna bila je ona koju je stvorilo tek nedavno naseljeno pravoslavno pučanstvo, pučanstvo koje je pratilo otomansku vlast u osvajanju područja današnje Bosne i Hercegovine i od sultana dobilo privilegije pri naseljavanju teritorija prethodno ispražnjenog zbog dugotrajnoga pograničnog ratovanja. Ova slika “Pravoslavne”, ili još preciznije “Srpske Bosne” imala je još manje veze sa stvarnom poviješću i aktualnom realnošću od slike “Katoličke Bosne”. Odlučnu ulogu u nastanku te slike imala je hijerarhija Srpske pravoslavne crkve, koja se širila s migracijama svojih vjernika koji su naseljavali dijelove nekadašnjih kraljevstava Bosne i Hrvatske. Kako bi pustila što čvršći korijen u novome okruženju, hijerarhija je producirala i širila sliku Bosne kroz koju se objašnjavalo i opravdavalno stvaranje novih srpskih zajednica tamo gdje u ranijem razdoblju nikad nije bilo ni srednjovjekovnoga srpskog kraljevstva ni srpsko-pravoslavnog pučanstva.

Konačno, slika Bosne koja je stvorena kod muslimanskoga pučanstva, kako onoga doseljenog tako i lokalnih konvertita, bila je možda najbliža realnosti. Oni koji su stvarali i širili tu sliku mogli su je, uz potporu vlasti i vojske, jednostavno nametnuti i ugušiti svaki oblik otpora takvim nastojan-

jima. Oslonjeni na vjerske službenike, ulemu, i uvođenje šerijatskih normi u sferu društvenoga života, lokalni begovi, spahije i janjičari mogli su, i doista jesu, prilagoditi Bosnu svojim shvaćanjima.⁴⁴ Samo ovdje, na granici dvije civilizacije u permanentnome sukobu, uspjela je klasa profesionalnih ratnika prilagoditi otomanski feudalni sustav svojim potrebama, pretvarajući se pri tomu u svojevršno zemljoposjedničko plemstvo. U jednom vrlo dinamičnom i samo na prvi pogled protuslovnom društvenom procesu ta je klasa istodobno crpila svoju snagu od potpore središnje vlasti, ali ujedno i pružala otpor toj vlasti nastojeći ostvariti svoje partikularne interese. Rezultat je bio samo na prvi pogled paradoksalan - što je središnja vlast u Istanbulu više slabila to su lokalni begovi, spahije i janjičari bili jači. Njihov je konačni trijumf bio zapravo trijumf "treće Bosne", one koju su stvorili novi Bošnjaci, skupina čije je i samo ime bilo neologizam, koji nije imao gotovo nikakve veze ni sa srednjovjekovnim dobrim Bošnjanima ni s Bošnjacima iz prvoga razdoblja otomanske vladavine. Heterogene korijene i sklonost eklekticizmu, kao najočiglednije značajke koje su karakterizirale ovu skupinu, slikovito dočarava već spominjani običaj uporabe arapskog pisma pri zapisivanju onoga što je bio govorni slavenski jezik.

Ove tri Bosne se tijekom posljednja dva stoljeća otomanske okupacije, iako u stanju latentne napetosti i sukoba, vrlo rijetko međusobno dodiruju, i to tek onda kada kršćanskim i hrišćanskim podanicima "dogori do noktiju", kada način na koji Bošnjaci ostvaruju svoju punu političku vlast nad njima nametne neizdrživi teret i izazove masovnu pobunu i ustanak raje. Takvi su se ustanci razvijali po jedinstvenom obrascu i obično su okončavani u spirali etničkoga i vjerskog nasilja. Upravo je takva spirala nasilja tijekom ustanka od 1875. do 1878. godine poslužila kao povod i opravdanje uspostave protektorata Austro-Ugarske nad Bosnom i Hercegovinom.⁴⁵ Valja ovdje svakako napomenuti nešto što se čini jako važnim: unatoč tomu što etnička i vjerska pripadnost nisu uvijek korespondirale s društvenim i gospodarskim statusom - niti su svi muslimani bili bogati zemljoposjednici, niti su kršćani obaju denominacija bili isključivo siromašni seljaci - u vremenima kriza lojalnost vjerskoj zajednici bezuvjetno je nadilazila ograničenja koja je nametao društveni i gospodarski status.⁴⁶ Posljedica takva stanja je činjenica da se u povijesti otomanske vlasti na području Bosne i Hercegovine ne može uočiti niti jedan slučaj širokoga društvenog pokreta koji bi integrirao snagu sve tri vjerske, odnosno etničke zajednice. Rečeno drugim riječima, to znači da se tijekom cijeloga razdoblja otomanske vlasti nikad nisu razvili mehanizmi zajedničkoga društvenog djelovanja preko granica određenih vjerskom i etničkom pripadnošću. To

⁴⁴ Od 17. stoljeća sve navedene kategorije, koje su zapravo činile lokalnu elitu, uglavnom su živjele u urbanim naseljima, iako su bili i zemljoposjednici.

⁴⁵ Vidi ovdje tekst Dalibora Čepula, *passim*.

⁴⁶ Antony BLACK, "European and Middle Eastern Views of Hierarchy and Order in the Middle Ages: A Comparison", Jeffrey Denton, (ur.), *Orders and Hierarchies in Late Medieval and Renaissance Europe*, London 1999., 27. i dalje, upozorava da se u islamskim društvima, a poglavito u Otomanskom Carstvu, naglasak stavlja na vertikalnu (vjersku), a ne horizontalnu (klasnu) pripadnost. U takvom slučaju se pojava opažena u vezi s BiH više i ne čini neobičnom.

svakako stoji u svezi s potpunom odsutnošću političkih institucija u kojima bi predvodnici triju vjerskih skupina mogli surađivati i zajednički djelovati, što je za posljedicu imalo izostanak razvoja svijesti o pripadnosti zajednici povezanoj životom na istome teritoriju. Umjesto toga muslimani su ostali lojalni sultanu, islamu i svojim posebnim interesima, dok su elite katolika i pravoslava ostale lojalne svojim vjerskim i jezičnim zajednicama, u kojima se čuvao i očuvao srednjovjekovni etnički identitet Srba i Hrvata.

Zato što su njihovi etnički identiteti bili usko povezani s katolicizmom i pravoslavljem, Hrvati i Srbi nisu mogli lako privući i eventualno apsorbirati muslimane (Bošnjake) u svoju etičku zajednicu kada se ona počela pretvarati u modernu naciju, pa su tako muslimani ostali isključeni iz tih procesa. S druge strane, muslimanska je elita bila odviše šarolika podrijetla da bi sebe mogla lako zamisliti kao kolektiv s posebnim identitetom, koji bi nadilazio identitet privilegiranih pojedinaca i rodova. Teškoća se sastojala dijelom i u tome što su tu elitu gotovo do kraja 19. stoljeća činile najmanje tri jasno raspoznatljive i relativno posebne skupine: potomci (muslimanskih) doseljenika, koji su se tu smjestili u vremenima neposredno nakon otomanskog osvajanja, s ishodištem u turskom etničkom identitetu; potomci lokalnoga slavenskog pučanstva koje je prigrllilo islam; izbjeglice iz područja koje je Otomansko Carstvo izgubilo tijekom 17. i na početku 18. stoljeća, što je uključivalo i potomke islamiziranih Hrvata, Srba i Mađara, koji su se povlačili zajedno s otomanskom vlašću.⁴⁷

Posljedica je svega toga stanje u kojem su i pripadnici muslimanske elite, ali i muslimani na nižim ljestvicama društvene hijerarhije, bili duboko podijeljeni. U najtežoj su situaciji svakako bili svježiji konvertiti. Suvremena vrela iz razdoblja prije 17. stoljeća jasno daju do znanja da je bilo mnogo kolebanja kod onih koji su prešli na islam, što se očitovalo u javnom prihvaćanju i lojalnosti novoj vjeri i otomanskom režimu, ali i u potajnome održavanju tradicija kršćanskih predaka, što se može usporediti sa situacijom španjolskih *conversos* iz istoga razdoblja.⁴⁸ Tako je, primjerice, tijekom 16. i u prvoj polovici 17. stoljeća bila relativno raširena praksa prema kojoj su franjevci krstili djecu preobraćenika na islam, iako je za takvo što prijetila čak i smrtna kazna. Stoga su stari muslimani, uglavnom turskog i albanskog podrijetla, svjesni takvih navada, za nove obraćenike na islam koristili pogrdne nazive potur i balija. Sve se to promijenilo u drugoj polovici 17. stoljeća, kada je uspjeh kršćanske protuofenzive doveo do oslobađanja velikih područja, kamo su oni što su se u svojoj vjerskoj praksi kolebali sada dobili priliku odseliti i konačno vratiti vjeri svojih predaka.⁴⁹ Istodobno, potomci onih konvertita na islam koji su odabrali ostati u Otomanskom Carstvu s vremenom su i sami zadobili status "starih muslimana" te time konačno integrirani u islamsku vjersku zajednicu.

⁴⁷ S. DŽAJA, n. dj., 50. i dalje.

⁴⁸ D. MANDIĆ, n. dj., 269.-287.

⁴⁹ Posljednji veliki ofenzivni otomanski pohod u Europi bio je onaj koji je 1683. godine okončan neuspjehom opsadom Beča. U razdoblju od nekoliko desetljeća nakon toga kršćanske su snage oduzele od sultana Ugarsku i velik dio Hrvatske, a cijeli se taj sklop gibanja može usporediti s, doduše mnogo dugotrajnijom, španjolskom reconquistom.

Upravo to pripadanje islamskoj vjerskoj zajednici, zajedno s prihvaćanjem vrijednosti islamskoga pogleda na svijet i lojalnošću sultanu, postali su ključni elementi identiteta muslimana na prostoru Bosne i Hercegovine. Idejni element koji je eventualno mogao učvrstiti osjećaj pripadanja posebnom kolektivitetu izvirao je iz shvaćanja da su muslimani Bosanskoga pašaluka postali posebna cjelina u odnosu na druge sultanove podanike, i to zbog društvenoga statusa i privilegija - prije svega nasljednoga prava na zemljišni posjed - izbornih vojničkom službom na granici carstva. Taj su osjećaj posebnosti i iz njega izvedena samoidentifikacija dobivali su na snazi tijekom 19. stoljeća, poglavito od vremena kada središnja vlast nastoji provesti u djelo svoje reformatorske ideje, a lokalni ih muslimani počinju doživljavati kao suprotne tradicionalnome islamskom duhu. Ne treba u ovim razglabanjima zanemariti ni učinke uspjeha kršćanskih ustanaka u Grčkoj i Srbiji, gdje se počinju razvijati posebni politički identiteti i institucije. Stvaranje tih novih političkih tvorbi bilo je praćeno masovnim izgonom muslimanskoga pučanstva s teritorija nastajućih kršćanskih država. Konačno, osjećaj se posebnosti bosanskih muslimana definitivno potvrdio u trenutku kada je dosegnut vrhunac sukoba sa središnjim vlastima, odnosno nakon što je Omer-paša Latas brutalno ugušio svaki daljni otpor inicijativama koje su dolazile iz Istanbula.

Ukupna se situacija i međusobni odnos "triju Bosni" počinju mijenjati s dolaskom austro-ugarske okupatorske sile 1878. godine. Novo društveno okruženje koje generira i održava nova uprava dalo je sada šansu nositeljima dviju virtualnih slika Bosne da konačno pokušaju i realizirati svoje idealne projekcije. Takva će nastojanja, otjelotvorena kroz pokušaje pripadnika katoličke i pravoslavne elite da nađu svoje mjesto pod austro-ugarskim političkim suncem, suprotstaviti izravno povijesne i mitološke ideale kršćana sa sve manje stvarnom muslimanskom slikom Bosne. Dok su se ti sukobi zahuktavali, zemlja je postupno ulazila u proces modernizacije i otvarala se utjecajima s europskoga zapada, pa je postala otvorena i za utjecaje nove snage - nacionalizma iz susjedstva. U tome je smislu osobito važan bio utjecaj događanja vezanih uz stvaranje novih nacionalnih država, Njemačke i Italije, ali je određenoga utjecaja imao i panslavizam. U znaku svih tih utjecaja i u Bosni i Hercegovini je, kao i posvuda na Balkanu, otpočeo proces nacionalne integracije fazom nacionalnog buđenja. No, ubrzo je postalo jasno da je zemlja odviše mala da bi se u njezinim okvirima mogle komotno smjestiti tri oprečne slike identiteta, to prije što su te slike bile utemeljene na oprečnim modelima civilizacijskoga ustroja. Upravo taj nedostatak fizičkoga prostora doveo je do toga da je svaki od triju koncepata onoga što je Bosna bila, jest i što će biti, počeo za sebe svojatati monopol nad poviješću i ljudima zemlje.⁵⁰

Takva vrsta sukoba nije mogla izbiti prije 1878. godine iz jednostavnoga razloga - samo je jedna skupina u to doba imala monopol nad sredstvima

⁵⁰ Ovdje svakako valja upozoriti na činjenicu da je moderno ime zemlje, Bosna i Hercegovina, zapravo nastalo tek 1878. godine, i to u njemačkoj verziji, kao Boshien und Herzegowina. Formulacija toga naziva tek je dio procesa definiranja ustavnopravnog statusa područja koje nije pripalo ni austrijskome ni ugarskome dijelu Dvojne Monarhije.

prisile. No, nakon 1878. konflikt je postao neizbježan jer su predstavnici svih triju skupina sada nastojali prisvojiti i ispuniti politički vakuum nastao odlaskom otomanske vlasti. Dvije pojave posebno karakteriziraju ovo razdoblje, određujući pri tomu i budući razvoj tijekom 20. stoljeća. Tijekom dvadeset godina trajanja administracije povjesničara i političara B. Kallaya nova je vlast pokušavala u zemlji stvoriti i razviti politički identitet Bošnjaka.⁵¹ No, unatoč potpunome nadzoru cijeloga tek nastajućega političkog sustava zemlje pa i pokušaju administrativne zabrane uporabe nacionalnih naziva Hrvat i Srbin i svih njihovih izvedenica, instaliranje i izgradnja bošnjačkog identiteta okončani su potpunim neuspjehom. Radije nego da prigrle novu i po njihovu shvaćanju vještačku bošnjačku identitetsku odrednicu, lokalni su se katolici i pravoslavci odlučili na borbu za vjersku i obrazovnu autonomiju, odnosno za dobivanje šanse da sami razvijaju svoj identitet sukladno tradicijama iz protekloga vremena. Čak su i lokalni muslimani, za koje se očekivalo da će biti glavni oslonac u pokušaju stvaranja novoga identiteta, velikim dijelom ostali pasivni, odlučujući se radije za tradicionalne oblike identifikacije - bili su ili Hrvati ili Srbi, ili "ni jedno ni drugo" već samo "muslimani". Tijekom prvoga desetljeća 20. stoljeća umjesto "bošnjačkoga naroda" pripadnici su tamošnjih etničkih skupina stvorili i razvili političke organizacije koje su trebale ponijeti glavni teret ostvarenja interesa svake posebnih etničkih zajednica.⁵² Nakon što je 1908. austro-ugarska vlast definitivno anektirala Bosnu i Hercegovinu, pretvarajući je u integralni dio države, u zemlji su održani i prvi izbori, koji su jasno pokazali da je lokalno pučanstvo spremno poduprlo upravo one političke snage i organizacije koje su artikulirale pojedinačne interese svake od vjerskih, i sada već nacionalnih zajednica.⁵³

Uz činjenicu da su i Hrvati i Srbi dosta dugo svojatali muslimane kao dio svoje etničke skupine, dok istodobno to muslimanske političke snage nisu radile sve do najnovijih vremena, mnogo važnijim čini se skup značajki koje još jače podcrtavaju razlike između, na jednoj strani hrvatskih i srpskih nacionalnih političkih organizacija, i na drugoj strani onih koje su se razvile kod bosanskohercegovačkih muslimana. Te su se razlikovne značajke očitovale u kvalitativno drugačijim zahtjevima koje su postavljale političke organizacije i mogu se smatrati pravom tipološkom razlikom koja proizlazi iz različitih razvojnih putanja kolektivnoga identiteta svake od ovih zajednica. Koristeći se rezultatima svojedobnih istraživanja Roberta Donie, nedavno je

⁵¹ Detaljnu studiju o ovome razdoblju i politici Kállayeve administracije napisao je Tomislav KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1987.

⁵² R. DONIA, *Islam under Double Eagle*, passim, detaljno i pouzdano prati nastanak prvih političkih organizacija ondašnjih "muslimana", a današnjih "Bošnjaka-muslimana". Literatura o političkim organizacijama Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini gotovo je isključivo na hrvatskome ili srpskom jeziku, a zbog njezine relativne veličine ovdje je nema smisla niti navoditi.

⁵³ Godine 1878. Austro-Ugarska je dobila mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine s ciljem pacifikacije i uspostave režima protektorata, pri čemu je formalni suverenitet još uvijek pripadao sultanu. Nakon tridesetogodišnje okupacije i protektorata Austro-Ugarska je promijenila status zemlje unilateralnim aktom aneksije, čime je bio dokinut i formalni sultanov suverenitet nad zemljom, što je 1908. izazvalo političku krizu europskih razmjera.

Mark Pinson upozorio na krucijalnu razliku u razvoju između slavenskih na jednoj i muslimanskoga identiteta na drugoj strani.⁵⁴ On, naime, primjećuje kako se razvoj muslimanskoga identiteta odvaja od razvojnoga obrasca identiteta drugih malih nacija s područja srednjo-istočne Europe. To se odvajanje očituje prije svega u tome što muslimanskoj zajednici u Bosni i Hercegovini nedostaje jedna karika u identifikacijskom lancu, ona koja modernu skupinu povezuje s nekom od povijesnih etničkih država. K tomu, Pinson upozorava na to da muslimani s toga prostora nemaju stariju etničku/nacionalnu kulturu iz koje bi mogao krenuti proces preporoda i zaključuje kako su se muslimani mogli identificirati samo s otomanskim sultanom i njegovom vlašću, odnosno s islamom.

“Bosanski muslimani”, obrazlaže Pinson, “nisu imali mita o ‘Velikoj X’ (kakvi su primjerice grčka ‘Megale ideja’, ‘Velika B’lgaria’, ili ‘Buyuk Turkye’) koji bi sugerirao ili diktirao (buduće) granice, a koji je u drugim slučajevima u Istočnoj Europi bio podjednako darežljiv (u smislu veličine prostora koji namjenjuje jednoj zajednici) koliko i nejasan. Ovo odsustvo (u tradiciji i nacionalnoj ideologiji) starije prototipske države s granicama koje su uživale kakvo takvo priznanje vjerojatno je doprinijelo u modernome dobu svojevrsnoj anksioznosti kod priznavanja granica i pograničnih krajeva.”⁵⁵

Stoga Pinson u slučaju bosanskohercegovačkih muslimana ne govori o nacionalnom preporodu, već o političkom buđenju. Iz ovakve tipološke kategorizacije može se izvući zaključak po kojemu se muslimanske političke organizacije 20. stoljeća mnogo lakše može svrstati u red *vjerskih* političkih partija (s najbližom paralelom u islamističkim političkim organizacijama koje postoje u današnjoj Turskoj), nego u skupinu *nacionalnih* (nacionalističkih) političkih organizacija. Glede postavljenih političkih ciljeva, ova se razlika očituje u tome što su Hrvati i Srbi iz Bosne i Hercegovine uporno zahtijevali konstituiranje države utemeljene na etničkome identitetu, dok su muslimani željeli izgraditi *društvo i državu* utemeljene na islamu. No, uz svu teorijsku važnost ovako uočenih i objašnjenih tipoloških razlika, u praktičnome su djelovanju to ipak bile stvari od drugorazrednoga značenja. Pretenzije triju etničkih zajednica na isti teritorij su i bez toga bile dovoljno međusobno isključive da bi se iz njih lako mogao razviti otvoreni konflikt. Činjenica da se u takvoj situaciji netko poigravao idejom o izgradnji islamskoga društva i države na teritoriju koji naseljavaju u gotovo podjednakom broju i pripadnici drugih vjerskih zakona mogla je značiti tek samo dodatnu iskru u izbijanju sukoba. Ono što svakako iz ovakve raščlambe valja na kraju izvući jest spoznaja da muslimanski nacionalizam, bez obzira na činjenicu što izvire iz vjere a ne iz etniciteta, nije bio ništa manje sposoban izazvati sukob od hrvatskog ili srpskog nacionalizma, jer je u biti bio u istoj mjeri ograničenog duhovnog obzora i obilježen ekskluzivnošću ciljeva kao i nacionalni pokreti utemeljeni na etnicitetu.

⁵⁴ Mark PINSON, “The Muslims of Bosnia-Hercegovina Under Austro-Hungarian Rule, 1878-1918”, M. Pinson, (ur.), *The Muslims of Bosnia-Hercegovina*, 89. i dalje.

⁵⁵ ISTI, 91.

Bez obzira, dakle, na sve tipološke razlike između nacionalnih i islamističkih političkih organizacija, u razdoblju od 1911. do 1997. godine, takve su stranke odnosile premoćnu pobjedu na svakim izborima na kojima im je bilo dopušteno sudjelovanje.⁵⁶ Drugim riječima, svi ti rezultati izbora jasno pokazuju i dokazuju duboke podjele pučanstva Bosne i Hercegovine po etničkim i vjerskim linijama. No, sve dok je Bosna i Hercegovina bila dio većih političkih tvorbi potencijal nasilnoga sukoba koji je izvirao iz tako dubokih podjela držan je pod nadzorom, a svaka je skupina nastojala osigurati moć, pozicije i utjecaj u sklopu širega političkog prostora. S druge strane, međutim, svako popuštanje nadzora ili propast širega sustava, u kojemu su se društveni konflikti izazvani dubokim podjelama mogli izgubiti relativno mirnim putem, otvarali su brane nakupljenih frustracija proizašlih iz trvenja među duboko podvojenim nacionalnim/vjerskim skupinama.

Tako je raspad svake od širih političkih zajednica u kojima je Bosna i Hercegovina tijekom 20. stoljeća funkcionirala kao više ili manje autonomno područje neizostavno vodio k eksploziji nasilja čiju spiralu više nije bilo moguće kontrolirati. Upravo su se takve stvari ponovile u dva svjetska rata vođena tijekom prošloga stoljeća, pri čemu je situacija u 2. svjetskom ratu bila mnogo gora od one kakva je vladala za trajanja 1. svjetskog rata. Nakon vojnoga poraza Jugoslavije u travnju 1941. godine okupatorske sile Osovine i novostvorena Nezavisna Država Hrvatska nikako nisu mogle ograničiti i držati pod nadzorom uporabu nasilja u Bosni i Hercegovini. Iako izazvano nacionalnim (etničkim) animozitetom, to se nasilje pothranjivalo i rasističkom politikom nacističkoga okupatora, ali i savezničkom politikom koja je BiH nastojala pretvoriti u što veće ratište iz svojih interesa (remećenje njemačkoga sustava opskrbe, odvlačenje što većih snaga s bojišnica za koje su saveznici bili izravno zainteresirani, itd.). U međuvremenu u samoj Bosni i Hercegovini političke rasprave i sukobi iz međuratnoga razdoblja pretvorili su se u krvavi unutarnji sukob. Iako iz različitih pobuda i s različitom motivacijom, pripadnici sve tri zajednice pridružili su se bez razlike krvavom piru, nastojeći pri tomu fizički eliminirati što više pripadnika drugih zajednica ne bi li na taj način stvorili uvjete u kojima bi se mogla realizirati njihova slika Bosne.

Takvo ponašanje može se dobrim dijelom pripisati neuspjehu lokalnih političkih elita da u mirnodopskome razdoblju uspostave mehanizme i procedure kroz koje bi svoja trvenja i suprotnosti mogli relativno mirno rješavati bez priziva na vanjske čimbenike, bilo da je riječ o otomanskome sultanu u Istanbulu, caru u Beču, ili komunističkom diktatoru Titu u Beogradu. Iz povijesne perspektive jasno se raspoznaje da su upravo arbitraža i pritisak iz udaljenih središta velikih država, u okviru kojih je Bosna i Hercegovina spadala tijekom 20. stoljeća, a ne neka tradicionalna sklonost toleranciji kao

⁵⁶ Političke stranke s nacionalnim predznakom prvi su put zabranjene 1929. godine, kada je tadašnji kralj Aleksandar uspostavio osobnu diktaturu. Zabrana je ukinuta 1937. godine, a zemlja je administrativno podijeljena 1939. godine uspostavljanjem Banovine Hrvatske. Tijekom 2. svjetskog rata nije bilo parlamentarnih izbora, da bi nakon 1945. godine političke stranke s nacionalnim predznakom ponovno bile zabranjene a ubrzo je uspostavljen, i jednopartijski komunistički sustav. Tek od 1990. godine uvodi se pravo slobodnog političkog organiziranja.

dio mentaliteta, podloga na kojoj je nastala iluzija stabilnosti i tolerancije. Ta iluzija uvijek je, međutim, podrazumijevala povlašteni i privilegirani položaj jedne od skupina, na račun čega su pripadnici te skupine aktivno sudjelovali u održavanju uspostavljenoga sustava, postajući njegov glavni oslonac. Na taj su se način sustav i elita na koju se oslanjao doista uspijevali održati neko vrijeme, no istodobno su se u dugoročnoj projekciji time samo produbljivala stara trvenja i sukobi, koji su umjesto mirnoga rješenja generirali nove frustracije. Na taj se način stalno reproducirao obrazac stvaranja uvjeta za eksploziju nasilja, u kojoj su pripadnici pojedinih skupina uvijek imali razloga tražiti podmirenje starih računa i ujedno tražiti šansu da i sami postanu dominantna zajednica u zemlji.

Iz cijele ove raščlambe proizlazi da bi neke zaključke, popularne među današnjim istraživačima bosanskohercegovačke povijesti i društva, trebalo uzeti u ponovno razmatranje ili čak jednostavno odbaciti. Tako se može posve točnim smatrati da "stare plemenske mržnje" doista nisu bile uzrok rata u Bosni i Hercegovini, no istodobno je nedvojbeno pogrešno pokušavati stanje u tamošnjemu društvu opisivati u kategorijama multietničke idile. U povijesnoj realnosti na razorna međuetnička i međuvjerska trvenja i sukobe konstantno se trošila velika količina društvene energije, a ta trvenja i sukobe stanovnici Bosne i Hercegovine nikad nisu naučili sami rješavati. Isto je tako nedvojbeno pogrešno popularno mišljenje da su međuetnički sukobi u BiH izbijali uglavnom zato što su izazivani i potpirivani vanjskom intervencijom. Vanjski su se čimbenici doista uplitali u političke prilike u zemlji, no oni su u najgorem slučaju mogli latentni sukob učiniti akutnim. U najvećem broju slučajeva, međutim, uloga se vanjskoga čimbenika, a to su poglavito bile središnje vlasti države u koju je BiH bila uklopljena, svodila na kontrolu i korištenje postojećih sukoba kako bi se održao potencijal za nasilje te tako stvorio prostor za arbitražu i očuvanje vlastite dominantne pozicije. U biti riječ je o nastojanju da se održi žar natjecanja etničkih skupina, a da se pri tomu ne dopusti požar otvorenoga i nasilnog sukoba. Tako stvorena politička situacija visoke napetosti trajala je gotovo neprekidno posljednjih 120 godina. Iz takve je situacije nastao i ratni požar koji je trajao od 1992. do 1995. godine, a u kojemu su se sve tri nacionalne/vjerske skupine borile kako bi osigurale određeni teritorij pod svojom ekskluzivnom vlašću, teritorij na kojemu se mogla realizirati vlastita slika Bosne.

U predvečerje katastrofe

Promatrani iz današnje perspektive događaji koji su doveli do toga da bosanskohercegovačke političke organizacije javno postave svoje zahtjeve za nacionalnom suverenosti čine se jasnim i razumljivim. U prvome redu valja istaknuti kolaps svjetskoga poretka uspostavljenog nakon 2. svjetskog rata, na simboličan način označen rušenjem Berlinskoga zida. Značenje toga kolapsa prvi su jasno razaznali pripadnici srpske političke elite, shvaćajući da on može ugroziti i samu egzistenciju Jugoslavije pa su odlučili iskoristiti priliku i pokušati na novi način riješiti srpsko pitanje, stvarajući Veliku Srbiju na

ruševinama Jugoslavije. Srpski političari počeli su već i prije za svoje ciljeve (koncentraciju vlasti i moći u središnjim državnim institucijama u Beogradu) koristiti potencijal međunacionalnih trvenja, pa su čak i oživjeli stare sukobe kako bi mobilizirali srpsku populaciju u cijeloj bivšoj Jugoslaviji. Svakako najpoznatiji takav potez jest pojava notornoga *Memoranduma SANU* iz 1986. godine. No, kada se pokazalo da se urušava cijeli svjetski poredak ciljevi su brzo redefinirani pa je kao konačni cilj postavljeno osvajanje velikih dijelova Hrvatske i Bosne i Hercegovine, što se moglo izvesti samo uz potporu JNA. Pri tomu se, međutim, kao vrlo ozbiljan problem pokazalo to što je bilo jako teško javno objasniti i opravdati pomicanje naglaska s očuvanja Jugoslavije (i njezinoga preuređenja u centralističkom pravcu) na stvaranje Velike Srbije. Kako je bilo posve nemoguće proklamirati oba cilja, to se na početku otvorenoga i oružanog sukoba, za kratkotrajnoga rata u Sloveniji, vladajuća elita se odlučila za proklamacije o očuvanju Jugoslavije, pa su i poslije, za rata u Hrvatskoj, agresija i osvajački pohodi prikazivani kao obrambene akcije. U procijepu između javno proklamiranih ciljeva i onoga što se stvarno pokušavalo ostvariti, uz koliko toliko učinkoviti hrvatski otpor, srpski politički vrh nije uspio konsolidirati osvajanja tijekom 1991. godine. To se pokušalo nadoknaditi ratom u Bosni i Hercegovini tijekom 1992. godine, okupacijom i etničkim čišćenjem 70% teritorija zemlje. Osvajanje i polaganje prava na toliki dio teritorija Bosne i Hercegovine u ne razmjeru je s 33% srpskoga udjela u ukupnom pučanstvu zemlje, ali samo dok se ne sjetimo da je u Hrvatskoj, s 12% srpskoga udjela u populaciji, isto to političko vodstvo polagalo pravo na 30% teritorija. No, čak i tako postavljeni zahtjevi i ciljevi nisu vjerojatno predstavljali nepremostivu prepreku za uspješnu konsolidaciju, ali su zato okrutnost i zvjerstva počinjeni tijekom ratnih operacija definitivno oduzeli bilo kakav legitimitet srpskim zahtjevima za samoodređenjem.

Kraj hladnoga rata, dakle, i propast komunizma u Europi otvorili su put prema ratu u bivšoj Jugoslaviji. Uvod su bili događaji na Kosovu i Vojvodini, gdje je rulja okupljena i organizirana od novoga srpskog političkog vodstva prisilila tamošnje izabrano (dakako, po komunističkim pravilima) vodstvo na povlačenje, nakon čega je uslijedilo ukidanje autonomije i stvarna aneksija dotad autonomnih pokrajina. Time je praktično ukinut Ustav proklamiran 1974. godine, ali i fatalno kompromitiran autoritet središnje federalne vlasti, koja nije poduzimala ništa da bi spriječila protuustavne poteze. Isti postupak ponovljen je nešto kasnije i u Crnoj Gori, gdje je rulja dovela na vlast kandidata prihvatljivoga srpskome vodstvu. Ovaj niz malih državnih udara upriličila je srbijanska vlada uz potporu pojedinih federalnih institucija i JNA. Ti su potezi zrcalili ideologiju i ciljeve revitaliziranog srpskog nacionalizma u usponu, pri čemu je temeljni cilj bio preduhitriti demokratske reforme, za koje se nije moglo unaprijed znati kamo mogu odvesti (postojala je realna šansa da te reforme dovedu do krajnjih konzekvenci elemente konfederalizma, već nazočne u ustavnom uređenju; eventualno uvođenje višepartijskoga sustava izravno je ugrožavalo interese srpske vladajuće elite, kojoj se činilo kako upravo ona može najviše izgubiti u demokratskim reformama). Osiguravši potporu JNA (nedvojbeno najkonzervativnijega elementa u bivšoj Jugoslaviji),

preuzevši kontrolu nad federalnim novčarskim institucijama, uz mogućnost neograničene manipulacije organima prisile i medijima u Srbiji, Crnoj Gori i bivšim pokrajinama, srpsko je vodstvo smatralo da se može suprotstaviti rastućim zahtjevima za demokratizacijom. Problem su, međutim, predstavljale one republike bivše Jugoslavije u kojima je srpsko pučanstvo predstavljalo manjinu, koja se sada u natjecanju za moć i pozicije iznenada našla suočena s rastom nacionalizma kod tamošnjih većinskih populacija. Rješenje tih problema Beograd je potražio u poticanju takvih srpskih manjina na pobunu, radije nego da se upusti u problematični pothvat organiziranja malih državnih udara po receptu primijenjenom ranije. U odgovoru na to nesrpski dio komunističke elite u Sloveniji, Hrvatskoj, Makedoniji i Bosni i Hercegovini, većim se dijelom odlučio na suradnju s onim snagama koje su zagovarale demokratizaciju. Zbog takva razvoja Savez komunista Jugoslavije posve je izgubio svoju društvenu funkciju, postavši beskoristan i za srpsko političko vodstvo, pa se jednostavno sam od sebe raspao na republičke stranke i ugasio. Različite putanje koje su za izlaz iz krize izabrali srpsko vodstvo na jednoj, i vodstva u ostale četiri republike na drugoj strani, doveo je do konačne paralize središnjih federalnih institucija, koje su mogle poslužiti još samo za manipulacije beogradskoga vodstva.

Politička kriza bila je praćena ubrzanim raspadom komunističke ideologije i staroga sustava vrijednosti. Kako su ove pojave bile isprepletene, teško je razaznati posljedice od uzroka. Uglavnom, promjene su bile nagle i iznenađujuće, a za one koji su odrasli u Titovoj eri prisilnoga bratstva i jedinstva nerijetko nestvarne i groteskne. Gotovo preko noći kriminalci i dotadašnji politički disidenti, upravo izašli iz zatvora, dobivali su javnu pozornost i postajali vođe masovnih nacionalnih pokreta ili zapovjednici postrojbi za posebne namjene u sklopu stranačkih paravojnih organizacija. Svijet se tako izokrenuo da je zatvorska kazna ili kvalifikacija disident postala neophodni uvjet za politički uspjeh. Čak i oni koji su u zatvor formalno otišli zbog pronevjere ili prijevare, poput Radovana Karadžića ili Mate Bobana, pojavili su se sada kao politički vođe, tvrdeći da su zapravo bili žrtve političke represije. Strukturalne reforme, koje je središnja federalna vlast nevoljko pokušavala provesti, a koje su trebale gospodarstvo odvesti prema slobodnoj tržišnoj utakmici, uspjele su samo uništiti dijelove staroga gospodarskog sustava i otvoriti put anarhičnom kapitalizmu, u kojem je uspjeh izravno ovisio o nedostatku bilo kakvih skrupula. Nekad velike, u pojedinim slučajevima čak i profitabilne tvornice jednostavno su propadale, ostavljajući desetine tisuća ljudi bez posla. Osiromašeni i zbunjeni, oni su začuđeno promatrali dojučerašnje milicionere, švercere, pa čak i najobičnije kriminalce kako se pretvaraju u vlasnike velikih kompanija i uz potporu medija kupuju mjesto u novoj vlasti.⁵⁷

⁵⁷ Samo kao ilustraciju valja ovdje navesti primjere Fikreta Abdića, Željka Ražnjatovića Arkana i Alije Delimustafića. Prvi od njih, bivši direktor "socijalističkoga giganta", tvrtke *Agrokomerc*, bio je upleten u golemi poslovni skandal izdavanja mjenica bez pokrića; Ražnjatović se popeo u vrhove društvene i političke piramide Srbije unatoč činjenici da je za njim bila raspisana

Činilo se da je kolaps partijske države oslobodio medije na prostoru bivše Jugoslavije čeličnog zagrljaja ideološke samocenzure, no, novinari su sada osjetili akutni nedostatak profesionalnoga etosa i probleme povezane s financijskom nesigurnošću. Tako su mediji vrlo kratko uživali svoj trenutak slobode postajući brzo plijen nove političke elite, koja ih je obilato koristila za masovnu političku mobilizaciju.⁵⁸ Usporedno s propašću političkoga sustava propadali su pogled na svijet i sustav vrijednosti utemeljeni na jugoslavenskoj komunističkoj ideologiji. Razbijanje i nestanak cijelog jednog *Weltanschauung*a stvorilo je duhovni vakuum koji je ubrzo ispunjen povratkom na stare etničke i vjerske modele u objašnjavanju stvarnosti. Posve prirodno i razumljivo, u nedostatku onoga što se u zapadnim demokracijama odavno kristaliziralo kao općeprihvaćeno mišljenje, ljudi su se u potrazi za osjećajem duhovne sigurnosti počeli okretati vjerskim predodžbama i nacionalnim mitovima iz ranijih razdoblja. U Bosni i Hercegovini to je značilo vratiti se na tri međusobno suprotstavljene "slike Bosne", koje je 45 godina iskustva života u komunizmu potisnulo na društvenu marginu, ali ne i posve uništilo.

Uza sve rečeno treba ipak naglasiti kako još nije došlo vrijeme za doista obuhvatne studije posvećene propasti bivše Jugoslavije, i to zato što je pristup autentičnim prvorazrednim vrelima još uvijek nemoguć, pa su nemoguće i produbljene i precizne rekonstrukcije svega što se događalo. Zbog istoga razloga ne postoje još ni pouzdane monografske studije koje bi ponudile konceptualne modele i detaljne raščlambe ključnih problema. Ono što povjesničaru stoji na raspolaganju jesu službeni dokumenti *namijenjeni* javnoj uporabi, pri čemu su u većini slučajeva njihovi autori željeli takvim dokumentima opravdati svoje političke poteze ili pak namjerno zavesti javnost; memoari i uspomene, odnosno izvješća novinara, diplomata i sličnih, čiji je kredibilitet upitan u najmanju ruku isto toliko koliko i njihovo sjećanje; novinski tekstovi, koji su u većini izvješća iz druge ili treće ruke, ili, u još gorem slučaju, komentari temeljeni na takvim izvješćima; fragmenti sjećanja malih ljudi koji su sudjelovali u velikim događajima, a koji se mogu pronaći po raznim tiskovinama.

Takva narav dostupnih vrela onemogućuje razumijevanje krupnih problema kakav je primjerice sklop pitanja: Kako su nastale nove nacionalne političke elite? U kojoj su se mjeri oslanjale na već postojeće društvene mreže, odnosno jesu li i ako jesu u kojoj su mjeri one tek produžetak komunističke elite? Koliko su pripadnici tih elita doista mogli nadzirati događaje i njima upravljati? Kojim su se mehanizmima u tome služili i kako su odgovarali na izazove postavljene njihovu autoritetu? Kako su i koliko mogli održavati stegu na nižim granama hijerarhije? Da bi odgovorio na neka od ovih i sličnih

Interpolova tjeratica zbog kriminalnih prijestupa; Delimustafić, bivši sarajevski redarstvenik (milicioner), postao je vlasnikom jedne od prvih i najvećih privatnih kompanija u Bosni i Hercegovini a ubrzo i prve privatne banke te je s takve pozicije kupio mjesto ministra unutarnjih poslova u Vladi Bosne i Hercegovine nakon izbora provedenih 1990. godine.

⁵⁸ Iako pristrano, za medijsku situaciju u bivšoj Jugoslaviji tijekom ranih 90-ih godina prošlog stoljeća pogledati djelo Mark THOMPSON, *Forging War, The Media in Serbia, Croatia and Bosnia-Hercegovina*, London 1994.

pitanja vezanih uz postanak muslimanskih političkih organizacija na kraju 19. i početkom 20. stoljeća, Robert Donia je svojedobno morao pročitati i analizirati stotine povjerljivih policijskih spisa, bezbrojne novinske članke iz onodobnih tiskovina i gomilu privatnih pisama.⁵⁹ Utoliko izgleda apsurdnije, pa i neozbiljno, kada se danas isti autor oslanja na nekoliko kratkih novinskih vijesti da bi izabrao jedan događaj (navodni ultimatum HVO-a iz travnja 1993. godine) kao navodno ključni u izbijanju hrvatsko-muslimanskoga sukoba u središnjoj Bosni. Najviše što ozbiljan povjesničar danas doista može pokušati jest u općim potezima ocrtati glavne događaje na temelju već nabrojanih dostupnih vrela, i biti pri tomu bar dijelom svjestan u kojoj mjeri njegove osobne percepcije i iskustvo mogu deformirati takvu sliku.

Istodobno, međutim, osobno iskustvo može uvelike pomoći pri razumijevanju određenih problema i pojava, pa ću ovdje pokušati pokazati kako se takvo iskustvo može uklopiti u povjesničarski posao. To osobno iskustvo vezano je uz sklop događaja koji su za budućnost Bosne i Hercegovine bili od velike važnosti, a koje je inače dr. Donia u svome nalazu rađenom za potrebe ovoga tribunala posve preskočio, kao što je postupak biranja i definiranja novoga grba Bosne i Hercegovine 1990. godine. Kao povjesničar, stručnjak za srednjovjekovnu povijest, tada sam živio i radio u Sarajevu, i osobno sam sudjelovao u postupku izbora novoga grba, što mi je omogućilo uvid u stupanj međusobne netrpeljivosti i nepovjerenja te nepoznavanja temeljnih demokratskih procedura u pripadnika nove političke elite Bosne i Hercegovine. Pozvan sam, naime, da sudjelujem u radu povjerenstva koje je trebalo predložiti novi grb koji je trebao postati službeni heraldički simbol tada još uvijek Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Rečeno mi je da je povjerenstvo oformila Skupština Bosne i Hercegovine, dok je u stvarnosti povjerenstvo sazvala i kontrolirala samo jedna politička stranka iz te skupštine (istinu sam doznao tek kada je na lokalnoj TV postaji objavljena vijest o završetku posla koji je povjerenstvo obavljalo), Stranke demokratske akcije (SDA). Kada sam na prvome sastanku povjerenstva iskazao iznenađenje činjenicom da u radu toga tijela ne participira niti jedan srpski povjesničar, rečeno mi je da su oni odbili sudjelovati u takvu poslu. Informacija je doista bila istinita, no nije mi rečeno i zašto su odbili sudjelovati - razlog je, naime, bio to da povjerenstvo nije sazvala neka državna institucija već jedna od političkih stranaka. Dakako, kada je službenom zastupničkom tijelu ponuđeno rješenje koje je predložilo povjerenstvo, srpski su ga zastupnici odbili. I umjesto da u takvoj situaciji potraže mogućnost pronalaženja kompromisnoga rješenja koje bi zadovoljilo predstavnike svih nacionalnih zajednica, a što bi svakako bilo važno za lojalnost novome simbolu države, predstavnici SDA zaobišli su demokratsku proceduru i u jednoj kasnijoj prigodi jednostavno oktroirali novi državni simbol.

Kako su, međutim, simboli igrali vidnu ulogu u sustavu etničke identifikacije u BiH, ovakav se ovakav postupak može objektivno promatrati kao otvaranje još jednih vrata na putu ka katastrofi. Ovakvi su simboli i inače bili čvrsto vezani uz pojedine etničke i vjerske skupine te je njihova uporaba i isticanje bilo vrlo važan oblik društvene komunikacije. To nije vrijedilo samo za službeni grb BiH, već i za jezične forme svakodnevnice komunikacije.

Kada su tako Bošnjaci-muslimani počeli namjerno u jezičnu praksu uvoditi arhaične turcizme i proglašavati ih temeljnom značajkom bosanskoga jezika, neizbježno su od sebe odgurnuli svoje hrvatske i srpske susjede koji su takve riječi i izraze smatrali simbolom dugotrajnoga turskog ropstva svojih predaka. U takvoj situaciji čak su i svakodnevni pozdravi poprimili značajke sredstva vjerske i etničke identifikacije, što se primjerice dogodilo s pozdravom *dobar dan*, doslovnim prijevodom njemačkoga pozdrava *Guten Tag*, koji su u dnevnu uporabu u BiH uveli austro-ugarski činovnici nakon 1878. godine. Pozdrav je vrlo brzo dobio status standardnoga iskaza ljubaznosti i ušao u srpsko-hrvatske gramatike i rječnike te se dugo rabio u cijeloj BiH, sve do 1992. godine. U to vrijeme počinje se na taj standardni pozdrav gledati na nove načine - kao na simbol jedne upravo završene ere, počinje ga se povezivati s Habsburzima na jednoj strani, ili se na njega gleda kao na dio "vještačkoga srpsko-hrvatskoga" jezika kojim se privilegira ekavica na drugoj strani. Umjesto *dobar dan* u dnevnu se komunikaciju tako uvode različiti arhaični vjerski pozdravi, a spremno ih prihvaćaju i ljudi koji nisu nikad bili vjernici. Tako su Bošnjaci-muslimani usvojili, ili kako bi to oni sami rekli, vratili su se starome obliku međusobnoga pozdravljanja izrazima *selam alejkum - alejkumu selam*; Srbi se okreću tradicionalnom pozdravu "pomož' Bog - Bog ti pomogao (junače)"; kod Hrvata, poglavito u ruralnim sredinama, ponovno na popularnosti dobiva stari pozdrav "hvaljen Isus - na vijeke", dok se u urbanim sredinama pučanstvo okreće kratkoj formi pozdrava s "bog". Takve promjene, samo na prvi pogled trivijalne, bile su međutim od velike važnosti, kao što je svojedobno u Francuskoj revoluciji od velike važnosti bilo prihvaćanje izraza *tu* umjesto dotada uobičajenoga *vous*, ili kao što je u Ruskoj revoluciji od velike važnosti bio prelazak od *gospodina* ka *tovarishchu*. Razlika je u odnosu na navedene primjere bila samo u tome što ovakve promjene u BiH nisu označavale promjene u klasnoj svijesti, kao u Francuskoj ili Rusiji, već su značile obnovljenu snažnu identifikaciju s nacionalnom zajednicom koja se povijesno definirala kao potomci određene etničke ili vjerske zajednice.

Spektar se arhaičnih oznaka pripadanja određenoj zajednici u Bosni i Hercegovini sve brže širio, pa su takvu funkciju počeli dobivati i hrana i odjeća. U tome je smislu svakako najvidljivija bila sve raširenija ponovna uporaba pokrivala za glavu kod muslimanskih žena - zara ili feredže - koja je bila raširena sve do prvih godina nakon završetka 2. svjetskog rata, kada je uporaba toga predmeta bila i zakonom zabranjena. Takva nastojanja demonstriranja pripadnosti poprimala su posebice groteskne oblike kada se za njih pokušalo koristiti tekovine moderne tehnologije. Bilo je odista bizarno promatrati nakon 1990. godine kako prometni znaci postaju podloga za ispisivanje poruka kojima su stanovnici pojedinih područja markirali svoj nacionalni prostor. Nešto se slično dogodilo i s registarskim pločicama na automobilima nakon proglašenja neovisnosti BiH i početka ratnih operacija u proljeće 1992. godine. Svaka je nacionalna zajednica u to doba počela izgrađivati svoje vlastite državne institucije, što je uključivalo i nove registarske oznake za automobile, pa se tako događalo da u istome gradu usporedno postoje dvije vrste registarskih oznaka različitoga izgleda i s različitim simbolima (Bugojno). Tamo gdje

su srpska osvajanja dovela do masovnoga egzodusa hrvatskoga i bošnjačko-muslimanskog pučanstva, a onda i pokušaja da se organizira lokalna administracija za raseljene osobe, situacija je završavala u potpunome paradoksu, kao primjerice u slučaju Jajca, za čije su stanovnike tri neovisne administracije izdavale tri različite vrste registarskih oznaka.

Pripadnost nacionalnoj zajednici manifestirala se korištenjem simbola, što je na neki način stvaralo osjećaj sigurnosti kod ljudi čiji su životi bili iznenađujuće sasvim izmijenjeni zbog dubokih društvenih, političkih i gospodarskih promjena. Mediji, koji su oblikovali shvaćanja većine ljudi, uvelike su se služili takvim simbolima, što je bilo i očekivano uzevši u obzir da je nakon propasti Jugoslavije i komunizma jedino kolektivna nacionalna identifikacija ostala kao gradivo kojim se moglo služiti u stvaranju novoga sustava društvenih vrijednosti. U nemogućnosti da se oslone na raspadajuću državu i njezine institucije, ljudi su se okretali političkim pokretima i strankama organiziranim na etničkim i vjerskim načelima. No, kako su te organizacije bile tako koncipirane da su se međusobno isključivale, vrlo brzo se dogodilo da je prosječni čovjek počeo promatrati simbole tuđe pripadnosti, pa i same pripadnike drugih zajednica, kao prijatniju. Takav se razvoj može promatrati kao kumulativni rezultat cijeloga niza čimbenika: oslonca na deformiranu kolektivnu memoriju; kaotičnih prilika u neposrednome okruženju; medijskih manipulacija; djelovanja novih političkih elita.

Kako se iz ove potrage za sigurnošću u okvirima nacionalnoga identiteta lako moglo prijeći na međunacionalno nasilje, jasno se razabire iz incidenta koji se dogodio u Sarajevu 1. ožujka 1992. godine, dakle mjesec dana prije izbijanja otvorenih sukoba u samome gradu. Sve je počelo time što je grupa gostiju na svadbi jednoga srpskog para stigla na Baščaršiju, stari i gotovo isključivo muslimanski dio grada,⁶⁰ gdje su bili koncentrirani dućani tradicionalnih obrtnika. U prilikama kakve su zavladaile nakon 1990. godine taj se dio grada u očima Bošnjaka-muslimana pretvorio u simbol zlatnoga doba otomanske vladavine. No, tu je smještena i najstarija srpsko-pravoslavna gradska crkva.⁶¹ Zašto su mladenci izabrali upravo tu crkvu kako bi u njoj obavili vjerski obred vjenčanja nije posve jasno, no uzimajući u obzir već tada dosegnutu razinu međunacionalnoga neprijateljstva bilo je jasno da će se naći mnogo Bošnjaka-muslimana koji će sam taj čin smatrati svojevrsnom provokacijom. To je, pak, bilo očitije što se u dugačkoj koloni automobila koja je vozila mladence i njihove goste bilo i mnogo srpskih nacionalnih zastava i drugih sličnih

⁵⁹ R. DONIA, *Islam under the Double Eagle*, gdje autor poštuje zahtjeve znanstvenoga pristupa problemu, za razliku od nalaza koji je predočio ovome tribunalu.

⁶⁰ Prema rezultatima popisa pučanstva provednog 1991. godine na području općine Stari Grad, na čijem se teritoriju nalazi dio grada poznat kao Baščaršija, živjelo je 77% Muslimana (Bošnjaka) i tek 10% Srba (ovi posljednji živjeli su uglavnom na rubnim dijelovima administrativnog područja općine, u naseljima s ruralnim značajkama).

⁶¹ Crkva je izgrađena u 16. stoljeću, kada se grad intenzivno širio, ali i uključivao relativno veliku četvrt (mahala) naseljenu srpsko-pravoslavnim pučanstvom. O tomu vidi "Razvoj srednjovjekovnog naseobinskog kompleksa na mjestu današnjeg Sarajeva", u M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb 2001.

simbola. Takve su svadbene kolone i inače prilikom prolaska kroz grad bile praćene velikom bukom automobilskih sirena i uobičajene pucnjave iz lakoga vatrenog oružja, pa je ta buka obično privlačila brojne znatiželjnike. Kada se svadbena kolona konačno počela smještati na veliki parking, iz jednoga od automobila izašao je čovjek koji je počeo, po dobro utvrđenom običaju, mahati srpskom zastavom. Njegovo ponašanje očigledno su shvatili kao otvorenu provokaciju dvojica promatrača, koji će u kasnijim prikazima incidenta na bošnjačko-muslimanskoj strani biti okarakterizirani ni manje ni više nego kao branitelji Bosne i Hercegovine. Jedan od te dvojice promatrača izvukao je u sljedećem trenutku revolver i s nekoliko hitaca na licu mjesta ubio čovjeka sa zastavom, izgubivši se potom u mnoštvu, što bi se moglo protumačiti tako da su drugi promatrači ostali trenutno u šoku od scene nasilja pa nisu spriječili njegov bijeg, ili, što se čini vjerojatnijim, tako da su promatrači smatrali posve normalnim pucati iz revolvera na čovjeka koji u muslimanskoj okruženju maše srpskom zastavom. Uglavnom, pucnjava je proslavu svadbe preobrazila u tragediju i prouzročila dakako i srpsku reakciju. Iste noći pripadnici srpskih paravojskih postrojbi, potpomognuti snagama JNA smještenim u vojarnama u samome gradu, podigli su blokade širom Sarajeva, paralizirajući na taj način cjelokupni gradski život.

U kasnijim raščlambama lokalni mediji, kako oni srpski tako i oni bošnjačko-muslimanski, proglašavali su upravo ovaj incident onom iskrom koja je izazvala požar rata. U određenom smislu takve su interpretacije donekle i točne, utoliko što je ovaj incident bio jedan od niza mogućih izravnih povoda za izbijanje unutarnjega rata za koji su svi preduvjeti bili već ranije ostvareni. K tomu, ubojstvo je jasno pokazalo kako je ranije rutinsko ponašanje (pokazivanje nacionalnih simbola prigodom svadbene proslave) u promijenjenim društvenim uvjetima naraslih nacionalnih tenzija zadobilo posve novo značenje (provokacija pripadnika nacionalne skupine promatrača). Nekoliko godina ranije takav bi incident jednostavno bio nezamisliv, budući da bi gosti išli u zgradu općine gdje su se uobičajeno održavale civilne svadbe, a u prigodnom slavlju pred zgradom sudjelovali bi svi koji se tu zateknu i pokažu volju za sudjelovanjem. No, 1992. godine svadba je postala srpska svadba, za razliku od ranijih civilnih svadbi u kojima su nacionalni i vjerski elementi bili tek neznatno naznačeni, pa je stoga i mogla izazvati pretvaranje latentnoga u akutni nacionalni sukob. Ovakvu raščlambu ponajbolje potvrđuje brzina s kojom su srpske paravojske postrojbe i JNA reagirali na incident - njihovo organizirano raspoređivanje po unaprijed predviđenome planu jasno pokazuje da je srpsko političko vodstvo samo čekalo povod u obliku nekog incidenta kako bi svoj ratni stroj stavilo u pogon. Vrijedi, međutim, svakako primijetiti da je emocionalni naboj oko incidenta bio podjednak na obje strane koje su na podjednak način vidjele *srpsku* svadbenu povorku, s istaknutim *srpskim* simbolima, na putu u najstariju *srpsku* crkvu u Sarajevu kako je zaustavlja *bošnjačko-muslimanski* metak. Razlike su, međutim, nastajale oko interpretacije ukupnoga konteksta - u ovisnosti o nacionalnoj pripadnosti interpretatora, radilo se o neizazvanome napadu muslimanskoga ekstremiste ili o razumljivoj reakciji na srpsku provokaciju.

Da su kojim slučajem ratne operacije počele odmah nakon incidenta od 1. ožujka 1992. godine, one ne bi bile izazvane time što bi Srbi, u svome kulturnom obrascu inače skloni mitovima i epskoj književnosti koja ističe ekstremnu muškost i nasilje,⁶² bili spremni osvetiti smrt jednoga sudionika svadbene svečanosti. Stvarni razlozi i povodi rata bili su mnogo dublji, a danas je posve jasno da su u ono doba Srbi u BiH već bili psihološki posve mobilizirani za predstojeći rat. No, čini se da nitko nije doista predvidio učinke takve mobilizacije - rat obilježen takvom razinom brutalnosti kakva nije bila zamisliva u doba mira.⁶³ Kasnije, pak, izbijanje hrvatsko-muslimanskoga sukoba i ratni zločini počinjeni za njegova trajanja ne mogu se pripisati hrvatskoj predisponiranosti za nasilje utemeljenoj na mitu, niti se njihov uzrok može tražiti u tekstovima i javnim istupima tadašnjega hrvatskog predsjednika dr. Franje Tuđmana.⁶⁴ Zapravo, kako je to pokazano još na samome početku

⁶² Za utjecaj mita na političko ponašanje u srpskoj kulturi usp. Miodrag POPOVIĆ, *Vidovdan i časni krst. Oglad iz književne arheologije*, Beograd 1977.

⁶³ O barbarskom i neograničenom nasilju srpskih paravojnih postrojbi tijekom rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini govore sva neovisna izvješća koja potječu iz tog vremena. Iako se takvo ponašanje može dovesti u svezu s prirodom srpskog nacionalnog mita i kulturnog obrasca koji je iz njega nastao (vidi prethodnu bilješku), ipak veliki dio krivnje za njega snose srpske vlasti i mediji, zapravo cijeli politički establishment.

⁶⁴ U svome nalazu predočenom ovome tribunalu dr. Donia zastupa tezu da su pogledi dr. Tuđmana bili ideološka podloga hrvatsko-muslimanskog sukoba. No u svome djelu *Nationalism and Contemporary Europe*, Boulder CO 1981., 113. i dalje, na koje se inače dr. Donia i poziva, dr. Tuđman zastupa tezu o "nacionalnom i gospodarskom" jedinstvu Hrvatske i Bosne i Hercegovine, pri čemu o ovom drugoj zaloga govori isključivo u njezinim sadašnjim granicama, iz čega je onda vrlo teško izvesti da se autor zalagao za podjelu BiH. Dr. Donia potom citira uspomene američkoga diplomata Warrena Zimmermana, kako bi uz pomoć njegovih zapažanja pokazao da je dr. Tuđman zadržao ovakve poglede i tijekom 90-ih godina. No, navedeni se citat može u najboljem slučaju smatrati neobvezujućim dojmom koji iskazuje diplomat koji je u svojim političkim nastojanjima i pri obavljanju svoje profesionalne dužnosti doživio potpuni neuspjeh i koji je u grčevitoj potrazi za mogućim "žrtvenim jarcima" na koje bi svalio krivnju za svoj neuspjeh i neuspjeh svoje administracije. Ovdje, međutim valja upozoriti na činjenicu da su u travnju 1992. godine dr. Tuđman i Alija Izetbegović potpisali "pismo namjere" kojim su svoje zemlje obvezali na međusobnu suradnju, a dvije godine kasnije isti su ljudi potpisali sporazum o uspostavljanju konfederalnih odnosa svojih zemalja (moglo bi se argumentirati da su upravo ti potezi izravno potekli iz ideja kakve je dr. Tuđman zastupao i u navedenom djelu). Isto se tako mora upozoriti na to da još nitko nije iznio stvarne dokaze koji bi upućivali na to da je dr. Tuđman zagovarao i radio na podjeli BiH, niti pak na nasilnoj obnovi banovine Hrvatske (u teritorijalnom smislu). S druge strane on je, bar javno, zagovarao nešto posve drugo i oprečno - suradnju s onima u Bosni i Hercegovini s kojima se moglo surađivati, dok je istodobno u konkretnim postupcima koristio taktiku čekanja ishoda angažmana međunarodne zajednice. Ovo drugo krajnje jasno izlazi na vidjelo povjeruje li se sadržaju transkripta fonograma sa sastanka što ga je dr. Tuđman 17. studenoga 1991. održao s političkim predstavnicima Hrvata iz BiH (transkript navodnog fonograma - njegova autentičnost još nije dokazana - tiskan je u Ciril RIBIČIĆ, *Geneza jedne zablude*, Zagreb-Sarajevo-Idrija 2000., 113.-171.). Objavljeni tekst, naime, zorno pokazuje kako su se u Tuđmanovu kabinetu u ovakvim prigodama presijecale dvije razine političkoga djelovanja, jedna koju možemo označiti kao internacionalnu arenu (u kojoj je dr. Tuđman kao predsjednik Hrvatske s golemim utjecajem na Hrvate u BiH bio mali igrač), i druga koju možemo označiti kao bosansku arenu (u kojoj je dr. Tuđman nastojao ostvariti saveze s lokalnim igračima i preko njih manipulirati događajima u svoju korist kako bi ostao u internacionalnoj areni). S druge se strane također mora naglasiti da se bošnjačko-muslimanski partner dr. Tuđmana, predsjednik Predsjedništva R. BiH i predsjednik SDA,

ovoga teksta, general Halilović je još 1991. godine imao jasne namjere braniti samo Bošnjake-muslimane, a još je u to doba, kao organizator paravojne formacije SDA na karti sva nemuslimanska naselja označavao kao potencijalno neprijateljska. Odredivši kao glavni cilj organizacije kojoj je sam stajao na čelu "zaštitu muslimanskog naroda, (i) očuvanje integriteta i cjelovitosti BiH", general je u istome tekstu jasno identificirao prijetnje *svome* narodu i *svojoj* zemlji sastavljajući listu ukupnih neprijateljskih snaga. Valja ovdje svakako odmah naglasiti da je ta lista sastavljena cijelih petnaest mjeseci *prije* onoga što će se dogoditi u selu Ahmići u travnju 1993. godine. Na toj se listi nalaze i "ekstremne snage HDZ-a" koje je on procijenio kao "jačine jedna do dvije brigade".⁶⁵ Pstrojbe te veličine i snage svakako nisu mogle biti prijetnja nikomu. Mora se uz to uzeti u obzir da je ovdje riječ o istom onom HDZ-u koji je poticao hrvatske birače da podupru plebiscit predložen od Europske zajednice na kojemu se trebalo izjasniti o eventualnoj neovisnosti Bosne i Hercegovine. Pa ipak, general Halilović i njegovi suradnici u A RBiH i SDA doživljavali su i promatrali HDZ - u produžetku i sve one Hrvate koji su taj i takav HDZ podržavali - kao neprijatelje. Moram ustvrditi da ne znam ni za jedan službeni ili neslužbeni dokument nastao u sklopu djelovanja HDZ-a prije kraja 1992. godine u kojemu bi Muslimani, odnosno Bošnjaci, ili SDA bili tretirani kao stvarni ili potencijalni neprijatelji (dakako, govorim o dokumentima vezanim uz djelovanje političke organizacije, a ne eventualnim privatnim pogledima pojedinih članova te iste organizacije). Stoga mi se uopće ne čini ozbiljnim zaključak koji bi svu krivnju za izbijanje hrvatsko-muslimanskoga sukoba prebacivao samo na hrvatsku stranu, a pozadinu otkrivao u postojanju nekog neuhvatljivog plana za stvaranje Velike Hrvatske.

Zaključak

Iako Bosna i Hercegovina nije bila zemlja u kojoj su stare plemenske mržnje prouzročile više ili manje trajni i krvavi rat, ipak su u njoj 1990. postojale tri jasno razlučene nacionalne i vjerske zajednice koje su iza sebe imale dugu povijest natjecanja za što povoljniji društveni i politički status. U drugoj polovici 19. stoljeća uobličen je moderni nacionalni identitet onih stanovnika zemlje koji se i danas osjećaju kao Hrvati ili Srbi, dok je razvoj treće zajednice, one bosanskih muslimana (koji se danas osjećaju i izražavaju kao Bošnjaci-muslimani), u tome smislu ponešto kasnio.

Do 1992. godine, kada je međunarodno priznata kao neovisna i suverena država, Bosna i Hercegovina je uvijek funkcionirala kao više ili manje autonomna provincija većih, uglavnom složenih država. U njoj se nikad nisu razvile autohtone institucije i procedure kroz koje bi bilo moguće na miran

Alija Izetbegović, ponašao posve drugačije. On je, naime, tek nevoljko pristajao na suradnju s Republikom Hrvatskom, o njoj nikad nije javno govorio niti je zastupao, ali je zato vrlo gorljivo javno zagovarao potrebu stvaranja tijesnih veza BiH s islamskim državama, što se nedvojbeno može protumačiti kao dosljedno pridržavanje ideja što ih je zastupao u već spominjanoj *Islamskoj deklaraciji*.

⁶⁵ S. HALILOVIĆ, n. dj., 166.

način rješavati političke i društvene konflikte nastale preko linija koje su razdvajale već spomenute nacionalne zajednice. Takvi konflikti, neizbježni u sličnim društvima, artikulirali su se ovdje kao konflikti između pripadnika nacionalnih i/ili vjerskih skupina. Narav je tih konflikata bila takva da su podrijetlo imali u samoj zemlji i da su izbijali između njezinih stanovnika, ali su povremeno bili izazivani od strane vanjskih političkih središta, primjerice iz Beča ili Beograda. No, mora se također primijetiti da su ti vanjski čimbenici uvijek uspijevali i razriješiti konflikte. Rezultat ovakva razvoja jest činjenica da su tijekom 20. stoljeća najvažniju ulogu u političkom životu zemlje igrale one političke snage koje su se nastojale prikazati kao zaštitnici interesa pojedine nacionalne/vjerske zajednice, a pri tomu su bile u stanju djelovati u širem kontekstu postojeće države.

Uzimajući, dakle, u obzir tradiciju natjecanja za društvenu poziciju, isključivost ugrađenu u ideologiju svake od skupina i uočljivu u zahtjevima koje su postavljale njihove elite, kao i potpunu odsutnost mehanizama koji bi kanalizirali i omogućavali rješavanje konflikata, nije teško zaključiti kako je izbijanje hrvatsko-muslimanskog sukoba u središnjoj Bosni bilo gotovo neizbježno. Uz to svakako valja napomenuti da su političke elite na svim sukobljenim stranama jednostavno bile ponesene događajima koje više nisu mogle kontrolirati i kanalizirati, i to zato što su prvi sukobi pokrenuli lavinu latentnih suprotnosti desetljećima komunističke diktature potiskivane i prikrivane. Ne treba, međutim, smetnuti s uma da krivnja u izazivanju rata 1992. godine ipak nije bilo ravnomjerno raspoređena na sve strane. Najveća odgovornost ipak leži na srpskom političkom vodstvu koje je, računajući s početnom prednošću što ju je osiguravala potpora dobivena iz vojnih vrhova, svjesno otvorilo Pandorinu kutiju nasilnoga sukoba, očekujući laku i brzu pobjedu. U takvoj situaciji vodstva Hrvata i Bošnjaka-muslimana jednostavno nisu imala načina zaustaviti ono što se pretvorilo u borbu za teritorije te su se jednostavno prepustila razvoju događaja.

Kako su Srbi otpočeli rat prije nego što se Bosna i Hercegovina mogla konsolidirati kao neovisna i suverena država, zemlja je ostala bez učinkovite središnje državne vlasti. Kada se tomu pridruži i istodobni raspad sustava društvenih vrijednosti naslijeđenog iz socijalističkoga razdoblja, postaje jasno kako je došlo do situacije u kojoj se nasilje više nije moglo ni ograničiti niti kontrolirati. Način na koji se još krajem 1991. godine organizira Patriotska liga i iz nje izrasla Armija Republike Bosne i Hercegovine, kao i pogledi njezina glavnoga organizatora, Sefera Halilovića, koji je stvarao muslimansku paravojnu strukturu s jedinim ciljem obrane Muslimana (Bošnjaka), jasna su paralela načinu na koji je stvarano Hrvatsko vijeće obrane. I ova je paravojna organizacija, zajedno s paradržavnim sustavom Hrvatske zajednice Hercegovina i Hrvatske zajednice Bosanska Posavina (njihov je zadatak bio stvoriti minimalni nadomjestak državne administracije, kao servis vojnoj komponenti, koja je dobila prvenstvo), trebala poslužiti kao zaštitni mehanizam s jedinim ciljem obrane Hrvata i njihovih interesa (onako kako ih je shvaćalo vodstvo koje je dobilo povjerenje na izborima 1990. godine). To, pak, nomi-

nalna državna vlast sa sjedištem u Sarajevu nije mogla (ili htjela) učiniti, što se jasno vidjelo iz događaja tijekom 1991. godine.

Svaki pokušaj razmatranja motiva djelovanja vodstva Hrvata u BiH mora početi od dvije notorne činjenice: Hrvati su bili i još uvijek jesu najmanja nacionalna zajednica u BiH; istodobno velik dio te hrvatske populacije živi u krajevima uz granicu s državom u kojoj Hrvati čine preko 80% pučanstva. Iz druge od spomenutih činjenica proizlazi zaključak da su tamošnji Hrvati bili prirodno upućeni na Hrvatsku, no kako je ostatak hrvatske populacije prilično neravnomjerno distribuiran na teritoriju BiH, ne postoji jednostavna mogućnost pridruživanja hrvatske nacionalne zajednice kao kompaktne mase susjednoj državi. U takvoj je situaciji realni i racionalni interes Hrvata sudjelovati u stvaranju i izgradnji multietničke države koja će održavati tijesne i prijateljske veze s Hrvatskom. No, ovdje se valja sjetiti prve od navedenih činjenica - kao najmanja nacionalna zajednica Hrvati i njihovo političko vodstvo nisu bili u stanju bitno utjecati na politička gibanja, a pogotovu ne usmjeravati ih prema svojim interesima i željama. S manje od 18% udjela u ukupnoj populaciji, Hrvati nisu bili u situaciji poduzimati bilo kakve političke, a pogotovu ne vojne inicijative, što se na drugi način može formulirati zaključkom da su o pitanju opstanka ili podjele Bosne i Hercegovine zapravo mogli i morali odlučivati Bošnjaci-muslimani i Srbi. Ono što je hrvatsko političko vodstvo moglo učiniti bilo je prilagoditi se bilo kojemu od tih ishoda, ali ono samo nije moglo odlučnije utjecati na to koje će od tih rješenja biti prihvaćeno. Očito, bar u određenoj mjeri svjesno postavljenih parametara, to je vodstvo pokušalo surađivati s onima koji su bili spremni jamčiti ostvarenje minimuma onoga što je samo vidjelo kao hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu (logika je bila jednostavna: ako država ne može opstati, odnosno ako se ona dijeli po nacionalnome ključu, onda se to hrvatsko pravo odnosi na određeni teritorij; ako država opstaje, hrvatsko se pravo realizira sudjelovanjem u vlasti). Politička pozicija posve sigurno nije bila jaka, ali je s druge strane bila racionalna i konzistentna. Hrvati su nastojali izbjeći otvorene sukobe kad god su mogli i bili spremni poduprijeti bosanskohercegovačku državu u kojoj će tri nacionalne zajednice (konstitutivni narodi) imati jednaka prava. Nažalost, spremnosti za prihvaćanje ovako uređene države nije bilo ni kod srpskog ni kod bošnjačko-muslimanskog političkog vodstva, jer je u oba 1992. godine ali i kasnije prevladavalo uvjerenje kako su njihove pozicije takve da mogu izboriti povoljniji status za svoju zajednicu realizirajući vlastitu tradicionalnu viziju - sliku Bosne.